

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK :

PÉTERFI DÉNES ÉS KOVÁCS JÁNOS.

XXVIII. ÉVFOLYAM.

1893.

September – October

5. füz.

TARTALOM:

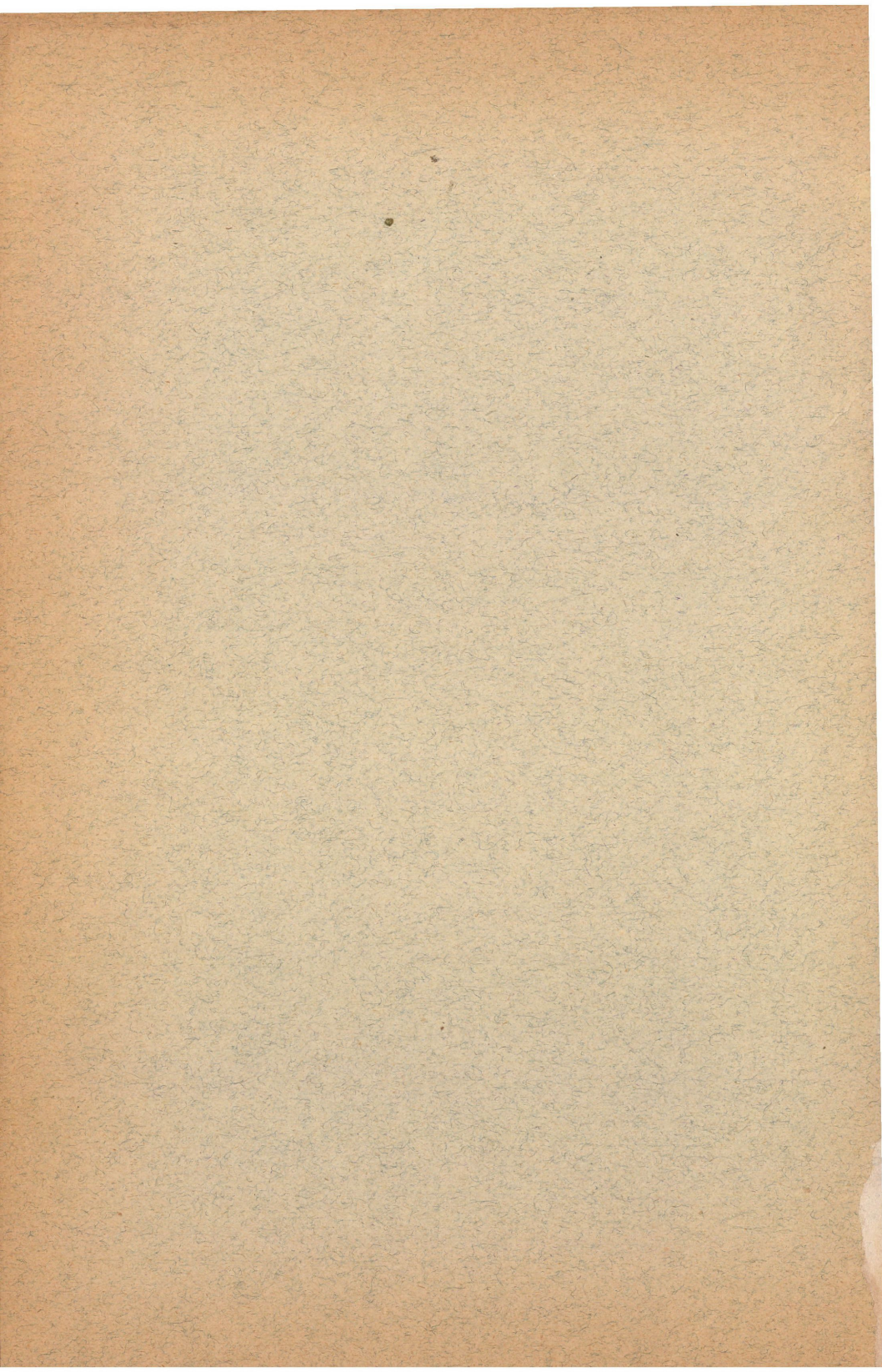
Egy új vallás. DR. BRASSAI SÁMUEL	255.
Kereszténység és felekezetek. ÜRMÖSI KÁLMÁN. ,	278.
Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia. (Folyt.) KANYARÓ FERENCZ.	283.
Párisi levél. CHARBUAUD.	296.
Berde Mózes †. PÉTERFI DÉNES.	303.
Berde Mózes végrendelete	305.
Gyöngymondatok. (Ujkori íróktól.) Gyűjtötte KISS MIHÁLY . . .	311.
Irodalmi értesítő. 314	
Különlélek. 316.	
Aranykönyv. 318.	

KOLOZSVÁRT.

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1893.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf.

September—October.

1893.

5-ik füzet.

Egy új vallás.

Könnyebb felfogás kedviért kérem az olvasót, tekintsen belé korábbi két értekezésembe, u. m. 1.) A Buddhismusról¹⁾; 2.) A jövő vallása.²⁾

Másodsor értesítnem kell olvasómat, hogy jelen cikkem Max Müller jeles nyelvész és bölcselel értekezéséből³⁾ szemelt fordítás.

A Buddhismus tudományos fürkészete Európában későbbre keletkezett, mint a Brahmanismusé és a mennyi haszontalanságot összehírkáltak, mielőtt a Szanszkrt és Páli nyelvek ismerete lehetővé tette tudósainknak a Buddhisták irományai olvasását, az, röviden s őszintén mondva, borzasztó. Azt nyilvánították, hogy a Buddhismus az emberiségnek eredeti vallása, régiebb mint a Brahmanismus, régiebb mint a Teuto-fajta vallása; mert ki kételkedhetnék abban, hogy *Buddha* és *Woda* azonos nevek? A kereszténységet úgy mutatták bé, mint csupa plagiarismust, azt tették fel róla, hogy tanai és legendái a Buddhismustól kölcsönöztek s azt tanácsolták nekünk, hogy ha igazi keresztények akarunk lenni, váljunk Buddhistákká. Egy új felekezet támadott, a melynek hivei *keresztény-buddhistáknak* nevezik magukat s a mint hire van Angliában és Franciaországban számosan vannak. A *Journal des Débats* 1890. máj. 10-dikéről azt írja, hogy 30000 „*Budhistes Chrétiens*“ lakja Párist. Azt hiszik, hogy Indiában, kivált Ceylonban még többen vannak.

Ezek komoly dolgok s nem lehet úgy elbánni velök, mint tréfákkal vagy bolondságokkal. Aztán jegyezzük meg, hogy mind e bolondságnak van némi alapja. Például a Védákban szintúgy van emlegetve az özönviz, mint az Ó-testamentomban; megint meg van az a történet, hogy egy apa kész megáldozni a fiát Varuna isten parancsára. Azt se lehet tagadni, hogy nagy a hasonlóság a Buddhismus és a kereszténység némely tanai és legendái között. Örvend-

¹⁾ Ker. Magvető 1890. évf. 1—19 l.

²⁾ Ker. Magv. 1889. évf. 1—11. l.

³⁾ Nineteenth Century. May. 1893. „Esoteric Buddhism.“

hetünk rajta, de nincs semmi szükség arra, hogy kölcsönzést vagy lopást tegyünk fel sem egyik sem másik részről. A hajdankor vallásai összehasonlító tanulmányozása anuyira kitágította láthatárunkat, és oly szilárdul megállapította bizonyos vallási igazságoknak egyetemességét, hogy ha a tiz parancsolatot leljük a Buddhisták szent könyveiben, eszünkbe se jut lopás vagy rablás, hanem csupán csak közös örökségnek tekintjük. Igenis meglegljük a Dasasilát, a tiz parancsolatot a Buddhismusban, de azok éppen nem a Mózes tiz parancsolatai. Másképp áll a dolog a tényekkel és legendákkal. Midőn kimutatják, hogy azokban is nagy hasonlatosság van a Buddha élete s a Krisztus élete közt, kénytelen vagyok elismerni, hogy léteznek oly hasonlóságok és ámbár némelyiköket az emberi természet közös rugóiból kimagyarázhatni, van egy kevés meglepő is köztük, a mi rejtvény számba megy.

Ezeknek az összetalálkozásoknak tulajdonithatni kétségkívül, hogy egy igen nevezetes személy erős vonzalmat érzett a Buddhismus irányában. Madame Blavatskyt az Esotericus Buddhismus alapítóját értem. Pályáját figyelemmel kísértem. Amerikában való első megjelenése óta a mult évben történt haláláig. 1875. New-Yorkban a *Theosophiai Társulatot*¹⁾ alapítá. A társulat célja — úgy vélem a vala, hogy a természet titkos erejeivel tényies kísértményeket tegyenek és hogy a keleti, vallási bölcseletekről ismereteket terjeszsenek a keresztények közt. E cél ellen semmi kifogás nem lehet, ha csak lelkiismeretesen s kellő tudományos készültséggel törekeshenek vala feléje. Későbbre azonban újabbakkal szaporították a céljaikat, t. i. abban jártak, hogy a vakoskodó pogányokat megismertessék a kereszténységnek a cselekvényekre való befolyásával, úgy, hogy azok a községek a melyeknél téritők működnek, minkét oldalát lássák a dolognak. E végett abban járt a társulat, hogy viszonyba lépjen keleti társulatokkal és egyénekekkel és szolgáltatson hiteles tudósításokat nekik az egyházi bűnökről, visszaélésekről, szakadásokról²⁾ eretnkségekről, vitatkozásokról, pörlekedésekről, vallástani különbségekről és a biblia kritikájáról s fordításai javításairól, a melyekkel Európai s Amerikai sajtók termékei telvék. Képzelnem mi végeredménye lehet ennek az eljárásnak Indiában s másutt is. Mindazonáltal akarom hinni, hogy Mad. Blavatsky jó indulatból tette a mit tett, legalább a pályája elején. Mint korunkban sokan, úgy ő is

¹⁾ Theosophic Society.

²⁾ Schisma.

kutatott egy vallást, a melyet lelkiismeretesen magáévá tehessen. Űgyes, tüzes és ingerlékeny leány vala s a ki az ő későbbi hystericus irományairól és eljárásáról irgalmasan kíván itélni, olvassa el azokat az életrajzi adatokat, a melyeket saját nővére a *Nouvelle Revue*-ben tett közzé. Azoknak, a kik mindkét nembeli fiatalok vallásbeli oktatását vezetik és csupán csak bizonyos tények és dogmák hivését követelik tőlök és soha sem magyarázzák meg nekik, mi-ben áll voltaképp a hit, azok hibája, mondom, hogy oly sokan, midőn az emberi tudás különböző nemeiről kezdenek elmélkedni, azt veszik észre, hogy nekik nincs vallásuk.

A vallást, hogy *valódi* vallás, az ember saját vallása legyen kutatni, felfedezni, meghódítani kell. Ha csak szokás szerint örökli vagy fogadja el az ember, gyakran megtörténik, hogy későbbi éveiben elesik tőle és vagy újra meghódítnia vagy más vallással felcserélnie kell.

Mad. Blavatsky azok egyike vala, a kik különb mint csupán hagyományos és formalis vallás nélkül szükölködnek, és körültekintve, azt gondolta, hogy Indiában találja fel azt, a mi nélkül szükölködik. Örömet feltesszük róla, hogy vallásos, mély érzelmei voltak, kiváltképpen az Isteni valósággal egyesülni forró vágya, a mely oly sok ájtatosan gondolkodó keresztényt, sőt ugynevezett pogányt is lelkesített. Teljesebb kifejezést ez a vágy se helt mint az Indiai bölcselőknél, jelesen a Védánta-bölcselőknél. Űgy látszik, hogy Mad. Blavatsky előtt is, mint Schopenhauer előtt a tökélytelen fordítások sűrű kódén átvillantak még az igazságnak némely tündöklő sugarai, a melyek az Upanishadokból s a Védánta-bölcséletből lővellenek.

Indiába mene tehát némely ismerőseivel, de az volt a nagy baj, hogy nem tudta a nyelvet és igen kevés tudomása volt arról, a mit ott lelmi várhatott és a hol bennszületett oktatók után kell vala látnia, a kik őt az odavaló szent tanok rejtjelmeibe ¹⁾ beavassák. Legkevésbé sem kételkedett a felől, hogy léteznek oly tanok és rejtelmek; és azt gondolá, hogy meglelte a mit keresett Dajánanda Sarasvatiban az Árja Szamádzs (vallásrendszer) alkotójában. Ez, kétségkivül jeles és nagyeszű ember vala, de angolul nem tudott, Mad. Blavatsky sem tudta egyikét is az ottani, akár mostani, akár hajdani nyelveknek. Mégis kölcsönös, ám néma bámulat keletkezett nem sokára kettőjük közt, s az érdekes pár köré csakhamar egy

¹⁾ Mysterium.

falka kísérelő gyűlt. A kölcsönös bámulat azonban nem tartott sokáig és a mikor jobban kezdték érteni egymást, hamar kiszült, hogy ők egymás kezére nem dolgozhatnak. Alig lehet kétlenem, hogy mind Dajananda Saravatinál, mind Amerikai tanítványánál hiányzott az őszinte erkölcsi bátorság. Elég az, hogy mindkettőjük csalatkozott egymásban és Mad. Blavatsky eltökéllé magában, hogy ő alapít magának egy vallásfelekezetet — voltaképp, hogy egy főképp India ő s vallásain fenekelő új vallás alapját veti meg. Azt vette szerencsétlenül a fejébe, hogy minden vallásalapító köteles csudákat tenni, és e tekintetben nem lehet tagadni, hogy tagok gyűjtése végett Indiában a legszemtelenebb fogásokhoz és ámitásokhoz folyamodott. És sikerült neki, jobban mintsem remélhette volna. A bennszülötteknek hizelgő volt azt hinni, hogy ők letéteményesei¹⁾ oly ő s bölcsességnek, a mely értékesebb mint minden, a mit akár philosophia, akár keresztény vallás állított valaha elé. A bennszülötteknek nem igen szoktak effélével hizelkedni, tehát mohón békapták a csalétket. Másokat az oly állításaival ámitott el az új prófétanő, hogy ő láthatatlan szellemekkel társalkodik, hogy levelek a levegőn át repülnek Bombayba Tibetből, hogy egy titokzatos szobából szellemek zaja hallik. Kérdezheti olvasóm, hogy miképp hagyják mivel emberek oly mindennapi alakoskodással megcsalatni magukat? A felelet az, hogy némely embernél a hiedelem tárgya képtelenségével arányban látszik növekedni a hiszélékenység.²⁾ Midőn Mad. Blavatsky legnagyobb tisztelői egyike előtt sajnálkoztam, hogy az az asszony oly közönséges fogásokra aljasította le magát, csaknem meghökkentő egyszerűséggel azt felelé, hogy csudák nélkül nem lehet vallást alapítani, és a valást, ha azt akarják hogy növekedjék, *trágyázni* kell. E volt saját kifejezése egy valakinek, a ki Mad. Blavatskyt jobban ismerte mint akárki más, és azontul szükségtelen volt tovább vitatnom a dolgot.

De, mint előbb is mondám, örömet megengedem, hogy jó szándékkal indult pályájára Mad. Blavatsky, hogy megütötte, meg is vakította szemét a világ különböző vallásaiban. Csillógó igazság, hogy lehetők hitte a szellem egyesültét az Istennel és hogy buzgón kereste könyvek nagy számában a nyomait annak a theosophiai nézetnek³⁾, mely az emberi természetet az istenivel egyesíti újra. Csak a volt a baj, hogy nem voltak meg neki a szerszámai, a melyek-

1) Depositaires.

2) „Credo quia absurdum est.“ Tertullianus. Ford. j.

3) Intuition.

kel a hajdankori világ irodalmában kutasson, és a Szanszkrtból, Görögéből, Latinból való idézeteibeli félreértéseim nevéthetnék, ha nem inkább sajnálkozásunkat vennék azok igénybe, egy asszonyon, a ki azt hitte, hogy bir repülni szárnyak — bátor az Ikaruséi — nélkül.

Könyve, a „*Lefátyolozott Isis*“, ¹⁾ két kötetben, melyeknek mindenike több mint 600 lapot számlál és tömve van okos és bolond jegyzetekkel és mindennemű tekintélyekre hivatkozásokkal sűrűn is pékelve. Botlásai idézésének nem lenne végehossza. Hogy lássák, mi-miük azok, idézem a mint a kigyónak jó és rossz szellem létéről mond. „Ebben az esetben“, írja, „a kigyó az *Agathodaemon* a jó szellem; ellenkezőleg tekintve a *Kakothodaemon*, a rossz szellem“. Azt hiszem, hogy ez a botlás, a melyet egy oxfordi egyetemi tag-nak kimutattam, mentette meg őt az *Eserericus Buddhismus* zászló-jához szegődéstől. Ismét a Védá-irodalomról egészben szólva, azt mondja M. B.: „Sehol bizony nem lelmi a Védákban oly vastag és éppen erkölcsstelen beszédet, a milyeneket a Hebraisták fedeznek fel a Mózes-féle Bibliában.“ Midőn hajdankori, csaknem mezitelen járó emberfajtákkal van dolgunk, bajos meghatározni, mi szemérmetlen és mi nem az. De könyvekről szólva, mondhatom, hogy a Védá igenis tartalmaz bizonyos helyeket, melyeket nem lehetne szórul-szóra angolra fordítani.

Aztán mit mondunk ahoz az okoskodáshoz, mely szerint a Védákat özönviz előtt kellett, hogy szerkesztessék, minthogy nincs benne említve az özönviz? — Elsőben is, a Jadsur-veda Brahmanájában meg van említve az özönviz, és azt tudja M. Bl.; és másodszor, feltehetjük-e valójában, hogy minden könyvet a melyhen nincs szó az özönvizről, az özönviz előtt irtak? Mily iszonyatos nagy könyvtára volna birtokunkban az özönviz előtti könyveknek. De Jaccoliot, a francia Buddhista, szokása szerint tulhajt még M. Blavatskyn is. Azt írja:

„A Védák és Manu az Ó-Azsiái északjárás emlékei az özönviz-kornál jóval előbb léteztek. Ez kétségbe hozhatatlan és történelmi igazság érvényű tény, mert azon a hagyományon kívül, mely szerint Vishnu maga mentette meg a Védákat az özönviztől — oly hagyomány, a mely, legendaszerűsége ellenére, úgy kell lenni, hogy valódi tényen feneklik — azt is számbavették, hogy azoknak a szentséges könyveknek egyike sem említi azt a borzadalmas eseményt ²⁾; holott a Puránák és a Mahábháratá a legapróbb részletekig leírják, a mi az előbbiei korábbi-ságának bizonyossága. Nem lehet, hogy a Védák elmulasztották volna,

¹⁾ Isis Unveiled.

²⁾ Cataclysm.

hogy ne írjanak néhány himnust arról a rettenetes csapásról, a melynek meg kellett ragadni a képzelődését azoknak, a kik tanúi voltak.“

Ily himnusokat csakis Noe vagy Manu irhattak volna, de szerencsétlenségünkre egyik versszerzőtől sem birunk poetai maradványokat, még csak a Védákban sem. Többet nem idézek, nem is kell több bizonyosság arra, hogy Mad Blavatskynak s közetlen követőinek nem volt sem téglájok, sem meszők ahoz a nagyszerű épülethez, melyet alkotni törekedtek. Az asszony jó szándékát, legalább kezdetben s fáradhatatlan iparkodását elismerem. Éltét mint entusiastá kezdette, de az entusiasták, mint Goethe mondja, miután megismerkednek a világgal s a világ megcsalja őket, annak vannak kitéve, hogy maguk-magukat ámitják.

M. B. követői száma azonban úgy megszorodott Indiában, jelesen Ceylonban, hogy a tőle indított mozgalmat már nem lehet figyelem nélkül hagyni. Vannak Esotericus Buddhista Angliában is, meg Amerikában és Franciaországban, de kétlem, hogy ezeken a helyeken sok vizet zavarjanak. Követői előtt M. B. íhletett prófétanő. Eleinte entusiastá vala, nem hiányozván nála sem az élet setét oldalainak igen korai ismerete, sem az elhiresedésre vágyó női gyarlóság. De ámbár rosz útra indult a dolgában, nem akarom tagadni, hogy ottantott bepillantott azokba a csudás bölcseleti nézletekbe, melyek a kelet szent könyveiben vannak felgyűjtve. Szerencsétlenségére könnyű zsákmányává lett azoknak, a kiktől utasítást kért, akár a Tibeti Mahátmáknak, akár a Calcuttai, Bombayi, Madrasi Panditamanjáknak. Dajánanda Sarasvatiban s ennek gyakran sületlen, Védamagyarázataiban megcsalatkozva, a Buddhismushoz fordult, megint a nélkül, hogy fogalma lett volna, hol és miként tanulmányozza azt a vallást.

A Buddhismust senki sem tanulmányozhatja, ha csak meg nem tanulja a Szanszkrt és Páli nyelveket, úgy, hogy birja olvasni az illető canonicus könyveket. M. Bl. azt nem akarta tenni, holott elég esze volt megtanulni Szanszkrt-ul és Páli-ul. De oktatóinak is vagy egészen tudatlanoknak kellett lenni azokban a nyelvekben, vagy gyalázatosan rászedniök tanítványuk hiszelékenységét. Akár gyanította ő ezt, akár nem, kivoná magát s az Esotericus Buddhismus szerkesztését minden ellenőrzés és ellenmondás alól. „Az ő Buddhismusa“, kereken kimondá, „nem az a Buddhismus, a melyet a közönséges tudósok a Canonicus könyvekből tanulhatnak; hanem az övé *Esotericus Buddhismus*. A tudósok nem a Buddhisticai szent irodalomban remélhetik fellelni a Buddhismus metaphysikai finomságait. Emez kifárasztja a gondolkodás erejét okoskodásának meg-

foghatatlan mélységével; és tanulója éppen akkor van legmesszebb az igazságtól, mikor azt hiszi, hogy legközelebb jár a felfedezéséhez.“ Azt is megtudjuk tőle, hogy „volt egy praehistoricus¹⁾ Buddhismus, a mely későbbre a Brahminismusba olvadt belé és azt a vallást prédikálták a Jézus és az első apostolok.“ Miután megtudtuk tőle, hogy volt a Védáknál régiebb Buddhismus — éppen oly joggal mondhatnók, hogy volt Mózesnél régiebb kereszténység — azt tudjuk meg rögtön utána, hogy volt egy Véda előtti Brahmanismus is, és hogy minden vitatást lehetetlenné tegyen, megmondja nekünk M. Bl., hogy „midőn a Buddhismus szót használja, sem nem a Gautoma Buddha követőitől szerzett Buddhismust érti alatta, sem a mostani Buddhista vallást, hanem a Sákjamuni titkos bölseletét, a mely voltaképpen a Véda előtti Brahmanismussal, a sanctuarium őskori bölcseség vallásával. „Gautamának“ — állítja — „volt egy tana a ‚választottai‘, és egy más a külső tömeg számára.“ Aztán mélységgépp ezt teszi hozzá: „Ha mind Buddha, mind Krisztus, sejtván minő veszélyes dolog egy miveletlen sokaságnak adni kezébe a tudomány kétélű fegyverét, a mely hatalmat szül, a sanctuarium legbelső zugát homályban hagyták, ki az, a ki az emberi természet ismerve, hibáztathatná őket?“ De hát aztán M. Bl., a ki világosan oly jól ismeri az emberi természetet, hogy meri kibeszélni azokat a veszélyes esotericus tanokat? Hanem meg kell mondanom hogy az, a mit kibeszél, nagyon ártatlan dolog.

Ilyes előrevigyázatokkal minden gáncsoskodástól s kritikától mentve volt M. Blavatsky. Valamint senki sem tanuskodhatik a Cresias elbeszélése ellen, hogy bizonyos nép egyéneinek akkorák a fülei, hogy mikor lefeküsznek, azokkal takaróznak, szintűgy nem tanuskodhatott senki a tényállítások ellen, melyekkel a Tibeti Mahátmák ábrándoztatták a M. Bl. Buddhismusát. Nem mondom, hogy nincsenek Mahátmák Indiában vagy Tibetben. Csak annyit mondok, hogy a mostani Indiában legkevésbé lehet tanulmányozni a Buddhismust. Ennek kétségen kívül India a szülőföldje. De a Buddhismus mint nép vallása Indiában elenyészett, úgy hogy a népszámlálás vallás rovatában alig mutatkoznak Buddhisták, ha Ceylont s Tibettel s Burmah-val szomszédos néhány vidéket kiveszünk. Minthogy Bombayban vagy Calcuttában nem lehetett Buddhista tanítót M. Bl., némi képzelt lényeket kellett teremtenie s biztosan helyezni el Tibetben, mint a világ leghozzáférhetőlenebb vidékén. A M. Blavatsky

1) Történelem előtti.

teremtő ereje akár a Mahátmákkal, akár a lelkekkel való közlekedése dolgában, felettébb nagy. Ime a szellemi lények névsora, a melyeknek valódi létéről kezeskedik: „périk, dévák, dzsinnek, sylvanusok, satyrosok, faunusok, elfek, pygmaeusok, trolls, nornák, niszek, necks, boldok, stromkarlok, undinek, nixek, salamanderek, goblins, banshiev, helpies, pixies, moi peoples, jámbor szép, jó szomszédok, vadnők, békés férfiak, fehérnők és még sok.“ Megengedjük-é, kérdi, hogy a kik látták ezeket a teremtményeket, mindnyájan félrebeszéltek.¹⁾ Ily kérdésre gorombaság színe nélkül felelni bajos. Én bizony azt mondanám, hogy félrebeszéltek és hogy oly szavakkal éltek, a melyeknek értelmét vagy éppen származását²⁾ nem tudták. Még az ő Mahátmáit a Himálaján tul helyezte el M. Blavatsky, mind ő, mind tanúi biztosok voltak, hogy detectivek vagy faggató törvénytudók nem hagyják hazugságba. De én kevéssel ezelőtt látám a hirlapokban, hogy a M. Blavatskiban hívők is kezdik kétségbe hozni s Himálaján tuli Mahátmák dolgát. A Theosophiai évenkénti gyűlések egyikében, 1892-ben, Chicagóban egy asszony azt kérde, miért mondják az avatatlanoknak³⁾ mindig, hogy a Mahátma bölcsék a Himálaja hegységen tul lagnak? Mr. Judge, az amerikai Theosophistáknak mostani főnöke, azt viszonzá, hogy a magányba vonultság kedviért. „Ha valahol az Egyesült Államokban lennének“, mondá, „nyüglődnének rajtok és interview-olnák őket a hirlaptudósítók.“ Ez ellen nem volt mit szólni, kivált Amerikában.

Nekünk, a nyügati követelt tekintélyeknek azt mondják, hogy menjünk a messzi kelet Brahmanaihoz és Lámáihoz és kérjük őket alázatosan, hogy tanítsanak meg az igazi tudomány ábéczejére.⁴⁾ De a próféta nem ad se címekeket, se ajánló leveleket a Tibeti barátaihoz; ámbár más helyen azt beszéli nekünk, hogy

„útazók találkoztak azokkal az avatottakkal⁵⁾ a szentséges Ganges partjain, a Thebae néma romjain, a Luxor titokzatos pusztá⁶⁾ szobáiban. A csarnokok belsejében, a hol a kék és arany boltozatokon bűbájós jelképek vonják magukra a figyelmet, de a melynek titkos értelmébe a henyé nézők soha sem hatolhatnak be, látták ugyan a látogatók, de ritkán ismertek rájuk. Történelmi emlékiratokban fel van jegyezve jelen-

¹⁾ Hallucinate.

²⁾ Etymology.

³⁾ Outsiders.

⁴⁾ Körözi Cs. S. idejében nem voltak Tibetben sem „Mahátmák“, sem semmi nesze az Esotericus Buddhizmusnak.

⁵⁾ Adepts.

⁶⁾ Deserted.

létök az európai aristocratia fényesen világított termeiben. Találkoztak velök a Nagy-Sahara kiaszott, kipusztult száraz lapályain, valamint az Elephanta barlangjaiban. Mindenütt lehetni azokat, de csak olyanokkal ismertetik meg magukat, a kik önzetlen tanulmányoknak szentelik életüket, s nem egykönnyen riadnak vissza tőlük “

De ha közelebbről vizsgáljuk azt, a mire az ős bölcsesség letéteményesei ¹⁾ tanították állítólag őt, nem lelünk semmi titokzatost, ²⁾ semmi nagyon újat benne, hanem Brahmanicus vagy Buddhistikus ismeretes, de jobbára félreértett tanok egyvelegét. Semmi sincs benne, a mit közönségesen hozzáférhető Brahminikus vagy Buddhistikus forrásokig ne lehetne nyomozni, csak hogy minden össze van gamatolva, elmagyarázva. Ha azt kérdenék tőlem, hogy a M. Blavatsky Esotericus Buddhismusa valóban mi, azt mondhatnám, hogy félreértett, nyakatekert, eltorzított Buddhismus. Semmi sincs benne, a mit már nem tudnánk, főképp ma már elavult könyvekből. A legközönségebb műszavak félre vannak értve és félremagyarázva. *Mahátma*, például, a Szanszkrtban ismeretes név, melyeket azokra a férfiakra alkalmaznak, a kik a világtól visszavonultak, a kik hosszas vezeklések által a test szenvedélyeit legyőzték és szentség híréhez jutottak. Hogy azok a férfiak a legbámitóbb tetteket hajtják végre s a legborzasztóbb kínokat állják ki, tökéletesen igaz. Némelyikök, bár nem sokan, jeles tudósok is; úgy hogy Mahátma — szóról szóra: „nagylelkű“, tisztelő címzetté vált. Engem is megbecsültek azzal a névvel Szanszkrtul irt sok levélben, melyeket — az igaz hogy nem a levegőn át, hanem posta útján — küldöttek Benaresből Oxfordba. Hogy némely úgynevezett Mahátma ámitók, ³⁾ igen is jól tudják, a kik Indiában laktak. Én tehát kész vagyok hinni, hogy M. Blavatskyt és barátait, magukat Mahátmáknak állító személyek rászedték, csak az nincs kimagyarázva maig is, hogy micsoda nyelven közölhették Európai tanítványukkal az ő Esotericus Buddhismusokat. M. Blavatsky, mint maga elismeri, teljességgel nem tudta az ő tudományuk fokozatát s terjedelmét megítélni, sem becületességüket próbára vetni és így a Cte:ias, Wilford hadnagy és Jacolliot sorsában osztoztak.

Hogy vannak olyan emberek, a kik tudnak többet-kevesebbet a Szanszkrtból s valamit Angolul is, és a kik mindenre, a mit kérdeznek tőlük igen-nel felelnek, arról magamnak vannak szomorú tapasztalataim s hiba volna azt állítani, hogy csak Indiában terem olyan

¹⁾ Depositaires.

²⁾ Mysteres.

³⁾ Impostor.

férges gyümölcs. A ki szereti hogy megcsalják, kap mindig, a kik készek őt megcsalni. Ezt adhatni, azt hiszem, legirgalmasabb magyarázatául annak a rendkívüli mozgalomnak, a melynek *Esotericus Buddhismus* nevet adtak; sőt némely helyeken a Buddhismus és Kereszténység közti hasonlatosságnál fogva Keresztény Buddhismus címet is igényeltek, a miről más alkalommal fogok szólni. Ezuttal csak azt kívánom kimutatni, hogy ha van esotericus¹⁾ tanoktól merőben szabad vallás, a Buddhismus az. A Buddhismusban soha sem létezett olyas valami, a mit *mysteriumnak* hívnak. Ez egyáltalában inkább új, mint hajdankori találmány, úgy tetszik nekem.²⁾ Még a Brahmanismusban sincsenek valódi mysteriumok, mert alig nevezhetjük azoknak az oly tanokat, a melyeket nem közöltek mindenkivel, hanem csak azokkal, a kik bizonyos előkészítő eljárásokat végeztek. A Brahman egész élete Ó-Indiában bizonyos fegyelem alatt volt. Négy korszakra volt osztva: az iskolaira, a háznépire, az erdeire és a magányira. Huszonkét éves koráig rendszeren tanuló volt egy Guru (mester) házánál. Aztán megkellett házasodnia s családot alkotnia és végeznie minden szertartást, melyet a Védák rendeltek; azután, midőn megérte unokáit, ideje volt hogy kiköltözzék s egyedül vagy feleségestől az erdőben lakják, felmentve minden társadalmi és vallási kötelességeitől, — sőt teljes szabadságában állott bölcséleti vizsgálódásokra adni magát.

Nó már tökéletesen igaz, hogy az Aranjakákat (erdei könyveket) és az Upanisádokat olykor *Rahaszjának*, azaz titoknak nevezték. Nem arravalók voltak, hogy az ifjúsággal vagy a családapával közöljék; természetesen, mert azt tanították, hogy azok az istenek, a kikben az ifjak és házas emberek hittek, nem istenek, hanem a természet megett létező ismeretlenek a különböző nevei, és hogy Nagy Szellemről vagyis Brahmáról nem lehet egyebet mondani, csak azt, hogy *van*; *kit* hogy észlel és gondolkodik; és *ánanda*, hogy áldott — a miért gyakran Szakkidánándának is nevezik. Áldozatok és minden vallási szertartás, melyről addig azt tanították, hogy szükségesek az üdvözülésre, az új tan szerint nem csak nem használnak, hanem ártnak is, ha oly önző kilátással teljesíttetnek, hogy egy jövő életben jutalmazni fognak. Eddigé az egész Védáról azt tanították, hogy

¹⁾ *Exotericus* oktatásnak a hajdankorban azt nevezték, a melyben mindenki részt vehetett. *Esotericusnak* azt, a melyeket csak válogatott tanítványoknak adtak. Ezeket avatottaknak, *adeptusoknak* nevezték. F. j.

²⁾ Tanításbeli mysteriumokat ért szerzőnk; mert pl. az Eleusisi mysteriumok egészen más neműek voltak. Azokat a Szabadkőmivesek titkához hasonlíthatni. F. j.

emberfeletti, ihletett és csalhatatlan, holott most már egy részét a Karmakándát, a mely a hymnusokból, Brahmanákból és szertartási ¹⁾ könyvekből áll, félre tették és csak a Gnyánakáuda, a philosophiai, t. i. az a része maradt meg, a melyik Brahmát s az egyéni lélekhöz való viszonyát tárgyalja. Csak ezt és kivált az Upanisádokat tartották ezentúl is az üdvözülésre szükségeseknek. Mert azt mondák, hogy adomány — ma azt mondanók, hit — által és nem cselekedetek által üdvözül az ember.

Ennek az erdei elmélkedő ²⁾ életnek legfőbb célja az ember saját lelkének megtalálása, az ő élő lelke idvezítése, az Átmannak, a saját magának, nem csak a csupa énnék felfedezése. E nem vala könnyű dolog. Már ezekben a korai időkben is tagadták a lélek létét. Némelyek azt tartották, hogy lélek és test azon egy valami, mások azt, hogy hogy az, az *én* vagyis az elme ³⁾ minden tapasztalataival, észrevételeivel ⁴⁾, felfogásaival ⁵⁾ stb. egyetemben ⁶⁾. Az erdő remetéi, miután a test szenvedélyeit legyőzték és békóiból magukat kirántották, megtanulandók valának, hogy a lélek oly valami, a mit saját természete szerint nem lehet látni, vagy hallani vagy felfogni oly formán, mint a látható és tárgyias ⁷⁾ világot; mert ha felfoghatnók, azonnal tárgyias valamivé válnék, a felfogó alanytól egészen különböző dologgá. ⁸⁾ Az már nem lenne a lélek. Azt a láthatatlan, felfoghatlan valamit most már Átmannak nevezték. Semmi egyebet nem mondhatni róla, csak hogy *van*, hogy felfog és gondolkodik és hogy áldottnak kell lennie. Mihelyt felfedezték, hogy az Átman, a benső *maga* ⁹⁾, lehető mondanásaiban ¹⁰⁾ a Brahmannel, a természet, és a

1) Liturgiai.

2) Contemplative.

3) Mind.

4) Perception.

5) Conception.

6) Azok a lélektagadók hát az ós hajdankorban ott voltak, a hol az u. n. modern psychologia és állították azt, a minék kigondolását ez magának tulajdonítja. Azt t. i. hogy az öntudat csak az érzéki felfogások, az idegek működései összege. Csakhogy ezt az okoskodást már egyetlen egy mathematica axioma is semmivé teszi.

7) Objective.

8) Datur tertium Az öntudat oly sui generis valóság, a mely magát tudja; tehát fel is fogja, s ez a „maga azért nem válik mássá.“

9) Self. Tegyük helyébe a conscience-t, öntudatot. Mert itt a „self“ nem azt teszi, a mit származásában a selfishness-ben (önzés).

10) Praedicatum. Ez nem „állítmány“, a mely rossz szó.

természet istenei megett létező *magával* osztozik¹⁾, könnyü vala a rögtön következő lépés, — t. i. a *magának* és Brahmának azoneygy eredeti volta, az embernek és istennek örök egysége, az emberi és isteni természet voltaképi azonossága. Ezt az azonosságot, az azt homályba burkoló tudatlanság sötétsége eltávoztatásával helyre állítani — e vala ezentúl az öreg ember erdőbeli élete hátralevő éveinek legfelsőbb célja.²⁾ Nemde természetes dolog, hogy ezeket a tanokat, a melyeket az Upanisádok tartalmaztak s a melyek azután a Védánta Szutrákban³⁾ apróra kidolgoztak, titokban tartották az ifjak és azok előtt, a kiknek az élet cselekvő kötelességeit kellett teljesíteniök előbb? Nem is volt bajos titokban tartani. Mert minthogy az ősi Indiában nem léteztek könyvek s a tanítás csupán szóbeli volt, tanítót kellett lelmi, a ki közölje az Upanisádok tanát, és így felsőbb indok hiányában, már az önérdék is eltartoztatta a tanítókat az u. n. mysteriumok közlésétől. Azonban mindenkinek, a ki alkalmas volt elfogadásukra, joga volt vén korában tanítványnak állani, és így fogva fel a dolgot, az Upanisádok nem valának inkább mysteriumok, mint akármely más könyv, a melyet nem jó olvasni a fiatalságnak. Mindazonáltal, az a mi minden mysteriummal megtörtént, meg az Upanisádokkal is. Nem mintha vágyott volna a fiatalság részt venni az öregek vezeklő életmódjában, vagy kíváncsi lett volna kitanulni, minél fogva birták azok a magányban élő bölcssek megtartani az elméjük derült, minden vágytól ment voltát és oly tökéletes boldogságot éltöknek az erdő békés árnyékában töltött időszakában; -- hanem eljött az idő, midőn azok, a kik az életnek kísértményein és bajain átmentek s viharos útazás után az igazi bölcsélet révében menekülést letek, a kiknek horgonyuk nem hurczolódott tovább, hanem keményen megült az igazság szikláján — eljött az idő, midőn azok az emberek élvező áldott voltak tudatában így gondolkodtak: „mire várni szárazon az ifjuság minden vesződségeire, az élet minden küzdelmére és az áldozások bajjal járó szertartásaira, a vallás minden réműleteire, mikor ime itt van a valódi tudomány, a mely egy pillanat alatt átalakít minket, felfedezi előttünk valódi természetünket, valódi honunkat, valódi lstenünket?“ Ezt a gondola-

¹⁾ Az ó-indus bölcssek magasabbra vitték a bölcséletet, mint a görök és újkori philosophusok.

²⁾ A Brahmanok hát az élet philosophiáján keresztül vitték tanítványaikat a magasabb bölcséletre, a mit Buddha szükségtelennek tartott s a következőzés megmutatta, hogy nem volt igazá.

³⁾ A Védabölcsélet szabályai.

tot — nem az emberi és isteni egyességbeli hitet értem, hanem azt a meggyőződést, hogy a tanulói és a házas élet előkészítő állomásai nem szükségesek és hogy jobblesz egyszerre szeme közzé nézni az igazságnak — tartottam én a Buddhismus, mint történelmi vallás kiinduló pontjának. A Buddhismus oly sokfélévé vált, hogy engem csaknem ráz a hideg, midőn hallom beszélni, hogy ezt s ezt tanítja a Buddhismus. Nincs kétség benne, hogy a Buddhismus történelmi eredete a Kr. előtti 5-dik százra esik és hogy sok ok segítette gyarapodását abban a korban. De társadalmi szempontból tekintve, az első és válságos lépés az volt, hogy Buddha megnyitá az erdei élet kapuját mindenki előtt bármi kora és bármi kászt-beli ¹⁾ lett legyen. Ez az erdőbeli élet egyébaránt nem volt olyan, mint az előbbi t. i. valódi kiköltözés a helységből, hanem csak a világi gondolattól való megválás, barátok társulatában élés, és a Buddhista-rend alapítójától, a kapilvastai, *Gautamának*, *Buddhának*, *Sákhyamuninak*, *Seiddhárthának*, *Mahásramánának* nevezett fiatal herczegtől a társulat elé szabott kötelességek teljesítése. Ez a világtól való megválás mielőtt az ember a tanulói és családi kötelességeket teljesítette volna, az volt a Buddhismus nagy vétke a Brahmanok szemében és az a mi megfosztotta a Brahmanokat a társadalmi kizárólagos állásuktól mint tanítókat, papokat, tanácsosokat és utmutatókat. Ily értelemben mondhatni, hogy Buddha eretnek vala, hogy elvetette a Kászt-rendszert, a Védá tekintélyét és a Védára alapított, nevelő s áldozó rendszert. Sohase bocsáthatták meg neki, hogy magáénak merte tenni a tanítás jogát, a mely addigelé a született Brahman joga volt. A Buddha életében a volt a válságos mozzanat, midőn tettesen odahagyta atyját, anyját, feleségét, gyermekeit és egyedül ment az erdőbe. Ő így beszéli:

„És én, tanítványaim! a ki még fiatal, erős, fekete haju, boldog ifju korban, a férfisság virágjában voltam, engem sirató s rajtam busuló szüleim akarata ellenére, lenyirtam a hajamat, megborotválokztam és a sárga mezt (a kéregető Buddhista mezét) öltöttem fel. Honomból hontalanságba mentem.“

Bár eretnekségnek és pártütésnek látszott a Brahmanok szeme előtt a Buddhismus; de eredetében nem volt a Brahmanismustól független s azzal ellentétben álló új vallás, mint némelyek képzeltek.

¹⁾ „Kászt“ portugál szó. a mely szanszkrtul *Varna* (színezet) az indiai népség elkülönzött négy osztályát: a Brahmanokat (papokat), a Ksatrijákat, a katonai, élékelő és földbirtokos világi osztályt), a Vaisjákat (kereskedő és felsőbb iparos osztály) és a Sudrákat (gyülevész népet.)

Sohasem volt a Világtörténelmében olyan, a mit merőben új vallásnak lehetne nevezni. Minden ismert vallás egy más vallást, mint minden nyelű egy előbbi nyelvet teszen fel. A Mahumetismus kereszténységet, zsidóságot és egy az Arab törzsök közt uralkodó népies hitet teszen fel. A kereszténység a Judaismust és a Görög bölcséletet teszi fel; a Judaismus is teszen fel egy régiebb és elterjedtebb Semitizmust, a melynek nyomait a Babyloniai és Ninivei feliratokban láthatni. A Mesopotamiai királyságok mögött egy Accadii vallás kukicskál ki s azzal aztán megszűnik minden tudásunk. Megint a Zoroaster ős vallása a Védai vallást teszi fel; a Védai vallás pedig egy ősiebb Arja háttérre mutat. A mi ama közös Árja valláson tul fekvő, oda nem ér a történelem, de még a hozzávetés sem. De bizonyosra állithatni, hogy valamint soha emberfajtát nem fedeztek fel, a mely nem beszélt volna, nem ismerünk emberi törzset is, a melynek valami vallásféléje, egy tulvilág sejtése, nyilvánítása, a Véges alatt egy Véghetetlennek érzéke nem volna, a mi pedig a vallásnak igazi kutfeje.

Bármily sokban különbözik is a Buddhismus az ő későbbi fejleményében a Brahmanismustól, a Buddha tana mégis megfoghatatlan lenne, megválva a Brahmanismus előleges gyarapodásától. Ezt széltiben nem akarják tudni és sok szót és fogalmat tulajdonitnak sajátul a Buddhismusnak, a mely a Brahmanoknál már szokásban volt. Az igaz, hogy Buddha sok esetben más értelmet adna nekik, de a lényegöket azoktól vette. Vannak a kik azt képzelik pl., hogy *Nirvána*, a mellyel annyit vesződnek, Buddha alkotta szó. De *Nirvána* már a *Bhagavadgitában* is leledzik, valamint az *Upanisádok* némelyikében. Eredetileg nem tett egyebet, hanem csak a szenvedélyek kiirtását vagy elenyésztét, a vihar utáni szélcsendet, a vég-szabadulást, örökké áldott voltát, a legfőbb szellemmel való egyesülést, mig aztán némely Buddhista Iskolában, de koránt sem mindenikben végső kimulást vagy is megsemmisülést jelöltek vele. Hanem bármilyen értelmet kapott is utoljára *Nirvána*, abban, hogy kezdetben mit jelentett, t. i. a szenvedélyek tüze kialvását, nincs semmi kétség. De az a kezdet túl van a Buddhismus határán, a Brahmanismus ó uradalmában.

Megint az a név, a minek Buddha s követői hitták magukat s a mely alatt legelőbb ismerték meg őket, t. i. *Samana*, hasonlóképp Brahmani keletű; az a Szanszkrt *Sramana*, vezeklő vagy kéregető, a melynek *Sram*, bajoskodik, kinlódik, a gyöke. Buddhát gyakran „*Samana Gotamo*.”nak, vezeklő Gautamának hivták, jölle-

het ő vetett véget azoknak a rendkívüli önkinzásoknak, a melyek alá a Brahman vezeklők vetették magukat éltők utolsó szakában, az erdei remeteségben. A Buddhistáknál mindenkit, a ki házát, honát, családját odahagyta, bármely kásztbeli volt, *Samanává* lehetett; de ez a szó nem sokára az általánosabb „szent“ értelmet kapta, úgy hogy valakit Samanának nevezhetnek, ha szinte nem is ölti fel a vezeklők alázatos mezét. Így olvassuk a Dhammapadában.¹⁾

Az a ki, bár fényes ruhában öltözködve, nyugodtan él, békés, alázatos, nélkülöző és tiszta éltü és megszűnt másokban hibát keresni — az valóban Bráhmana, az Sramana (Samana), az Bhiksu.²⁾

Ebből látjuk egyszersmind, hogy mily magas eszmét kapcsolt a Bráhmana névhez és mennyire kora gyermeke vala Buddha, a kit rendszerint a Brahmanok és a Brahmanismus ellenségének tartanak. Szerinte a Brahman szent és a Bhiksu a szenttől kevéssé távol álló koldus vala.

A Görögök *Samanát Σαμαναζον*-ra, olykor Σερμοί-ra változtatták. De *Sáman*, a minek a Tungusok a bűbajos papjokat nevezik, nem származik a Samanától, hanem Tungus eredetű. Sok más szót lehetne idézni, a mely nekünk Buddhistának látszik, de valóban Brahmanműhelyben készült. Sőt a tény az, hogy kevés Buddhista szó és kevés Buddhista fogalom van, a melyet ha történelmileg fejtegetünk, el nem árulja Brahman előzményeit, a Buddhisták későbbi iskoláiban inkább vagy kevésbé módosítva. Kezdek átlátni a tudósok, hogy valamint, ha Szanszkrtul nem tudunk, nem érthetjük teljesen a Buddhisták szentséges nyelvét, a Pálit, úgy a Buddha tanát sem foghatjuk fel teljesen, ha a Brahman gondolkodás további időszakait nem ismerjük.

Maga Buddha is, a Kapilavasztui fiatal herceg, midőn eltökéltelte magát, hogy családját, feleségét, fiát barátait odahagyja, a Brahman Sramanaktól eléje állított példát követte s mindazoknak a kegyetlen kinzásoknak alája vetette magát, a melyeket az erdő lakói köteleseknek tartották magukat, magukon elkövetni. Évekbe került, míg észrevette merőben szükségtelen voltukat, sőt ártalmas befolyásukat. Ekkor eszesebb életmódhoz fogott, a melyet *közép utnak* nevezett s a mely az askesistól s a féktelenségtől egyformán távol volt. Mindebben semmi mysticusság nem vala. Sőt ellenben a mi mysterium lehetett az erdőlakó Brahmanoknál, mindazt a szerzetesek, a kikből egy nagyon független világi³⁾ község közepette élő Buddha-

1) Buddhista könyü. 2) Koldus. 3) Laicus.

atyafiság¹⁾ állott, kikiáltották az egész világnak. Ha létez tökéletesen népies, semmi különöst nem igénylő, semmi papi kiváltságoknak helyet nem adó vallás, a Buddha eredeti vallása az. A Brahmanismus Szanszkrttal élt mint szentséges nyelvvel, Buddha a népbeszélte közönséges tájszólásokat fogadta el, hogy minden ember érthesse a mit tanít.

A Brahmanismus Buddhismussá változásának nem adhatom külön magyarázatát, semmint ha azt állapítom meg, hogy a Buddhismus a legmagasabb Brahmanismus volt népiesítve, minden beltan²⁾ belőle kiküszöbölve, a papság szerzetesekkel helyettesítve, a szerzetesek levén eredeti jellemökben a hajdani felvilágosodott erdőlakók utódjai³⁾ és képviselői. A Buddhista közönség szerzetesekből (nem papokból) és világiakból áll. A szerzetesek azok voltak, a mikorábban a vezeklők⁴⁾ (Sramanák); csakhogy már nem voltak kötelesek a Brahmácsárin (vallástanuló) és Grhasztha (családapa) állomásokon előlegesen keresztül menni; ámbár lehettek, mint maga Buddha is, házasok és apák, csakhogy idő múltán készek legyenek megválni mindentől, a mit magukénak vallottak. Hogy tanaik valamelyikét titokban tartásák, annál semmi sem ellenkezhetett inkább az alapítójok szellemével. Volt nem volt beltan a többi vallásban, annyi igaz, hogy a Buddháéban nem volt. Ha volt valami benne, az *ipso facto* nem Buddha tana volt, s a mi az övé volt, az *ipso facto* nem beltan s Buddha maga, ámbár tudja, hogy minden lelkiismeretes vallásban van és kell lenni különbségnek a kevesek és a sokaság között, nem helyeselne más korlátot, mint a melyet maguk emelnek egymás közt. Világos boszusággal szól azokról, a kik eltitkolják a tannak bármi részét. Rövid beszédei egyikében⁵⁾ ezeket mondja:

Tanítványaim! Hárman vannak a kiket titkolódzás nem nyíltság illet meg. Kik azok? A titkolódzás és nem nyíltság asszonyhoz illik. Titkolódzás és nem nyíltság paphoz illik. Titkolódzás és nem nyíltság hamis tanhoz illik. Ezeket illeti meg a titkolódzás, nem a nyíltság.

De van három dolog, a mely fénylik az egész világ előtt és nem titokban. Melyek azok? A hold tányéra, tanítványaim, fénylik az egész világ előtt és nem titokban; a nap tányéra fénylik az egész világ előtt

¹⁾ Brotherhood, fraternitas.

²⁾ Esoteric.

³⁾ Successors.

⁴⁾ Askéták.

⁵⁾ Anguttara Nikája.

és nem titokban; a tökéletes Buddha hirdette tanok és szabályok fénylenek az egész világ előtt és nem titokban. Ez a három dolog fénylik az egész világ előtt és nem titokban.

És ez nem egyedüli alkalom, a melylyel Buddha kárhoztat mindent a mi a vallásban mysterium-féle, vagy a mit Esotericus Buddhismus alatt értenek. Van egy halála előtt kevés-el tartott nevezetes beszélgetése Ánanda nevü tanítványával, a melyben kárhoztat nem csak valamennyi vallásbeli mysteriumot, hanem külső tekintélyre való minden hivatkozást és a belszózaton kívül akárminek való engedelmeskedést. A *Maháparimibba Suttában* (35. l.) ezt olvassuk:

28. Most mintán az Áldott belé ment az esős évszakba, gonosz betegség támadá meg és halálra vált. De az Áldott ép észszel és csendes lélelkel szenvedett.

29. Ekkor az a gondolata jött az Áldottnak: Nem volna helyes a léttől megválni úgy, hogy ne szóljak a tanítványokhoz és ne bucsuzzam el tőlök. Hadd zabolázzam meg hát akaratom erejével a nyavalyát és tartsam fenn az életet, míg a megrendelt vég bekövetkezik.

30. És az Áldott az ő erős akaratával, megzabolázta a nyavalyát és fentartotta életét, míg eljőne a határozott idő. És a nyavalyája megsulyosodék.

31. Aztán nem sokára jobban kezdte lenni az Áldott. Mikor egészen megmenekült a betegségtől, kiment a monostorból és leüle a monostor megett leterített ülésre. És a tisztelendő Ánanda oda érkezett arra a helyre, a hol az Áldott ült és megköszönté és leüle tisztelettel melléje és az Áldotthoz szólván mondá: Uram! Láttam az Áldottat, midőn egészségben volt és láttam az Áldottat, midőn szenvednie kellett. És ámbár az Áldott betegsége láttára testem elalélt és elveszett a szemem világa s gondolataim összezavarodtak, mindazáltal kaptam egy kis vigasztalást attól a gondolattól, hogy az Áldott nem válik meg a létezésétől, míg nem tesz némi útasításokat a rendünkre nézve.

32. Hogy hogy Ánanda? (viszonzá). S azt várja tőlem a rendünk? Én az igazságot a *bel-* és *kültan* közti minden megkülönböztetés nélkül predikáltam. Mert a mi az igazságokat illeti, Ánanda, a Tathágata (Buddha) nem olyan, mint a tanítónak, a ki bizonyos dolgot magának tart, beszorított marka.

Aztán ki kél az ellen az eszme ellen, hogy halála után bármi is vezérelné egyéb az atyafiakat, mint az Igazságnak bennök lakozó szelleme.

Bizonyára, Ánanda (azt mondja), ha valaki azt a gondolatot táplálná magában: én akarom vezérelni az atyafiságot, vagy, vagy tőlem függ a rendünk, annak kellene útasításckat adni a rend ügyeire nézve. Már pedig, Ánanda! a Tathágata nem gondolja, hogy neki kelljen vezérelni az atyafiságot, vagy hogy tőle függ a rendünk. Miért hagyakoznék hát ő akármi tekintetben rendünk ügyei felől? Én is, Ánanda!

megvénhedtem és éveim bételtek; életútam a végéhez közeledik, napjaim özvegét betöltöttem, nyolczvanadik évemben járok és éppen, valamint egy elvászott szekeret, Ánanda! csak nagy gondozással lehet elébb tolatni, ugy a Tathágata testét is csak sok utánjárással lehet mozgásban tartani . . .

33. Annálfogva, Ánanda! legyetek magatoknak önlámpái. Ne folyamodjatok semmi idegen menedékhez. Csak az igazsághoz ragaszkodjatok, mint menhelyhez. Ne lássatok magatokon kívül más menedék után.

35. És akárki, Ánanda? most vagy holtam után, a ki magának lámpája és maga magának menedéke leend, ha nem folyamodik külső menedékhez, hanem az igazsághoz, mint lámpához tartva szoroson magát, nem lát magán kívül, más menedék után — az fogja, Ánanda, az én Bhiksuim között elérni a legmagasabb polczot, csakhogy kedve legyen tanulni.

Lehet-e ennél világosabb, határozottabb beszéd? Senkit sem kell magán vagy titkos oktatással, mint az Egyház jövendő szabályozójával megbizni; senki se követeljen magának kivételes tekintélyt. Hanem minden ember előtt ő maga és az igazság benne lakó szózata legyen a legmagasabb tekintély széke.

És ezt a vallást választá Madame Blavatsky a maga *esotericus* vallásául. Buddhát, a kinek nem kellett semmi titok sem a világiak, sem szeretett tanítványai számára, úgy mutatja be, mint a ki a tudomány kétélű fegyverét elrejtí a miveletlen köznép előtt és a szenthely legbensőbb zugát a legmélyebb árnyékban tartja. Egy messzejáró hazugsága sem volt merészebb és valótlanabb¹⁾, mint Buddhának ilyes jelzése. Ismétlem: nem gondolom, hogy Mad. Bl. találta volna fel az *Esotericus* Buddhismust. Készakarva hiszem, hogy a Szátjánanad Sarasvati személyében a Brahmanismussal való első közlekedésekor, a Buddhista Mahátmákkal szemben nagyon is úgy volt, mint a Goethe halásza, a kit a habléány a vízbe vont. „Halb zog sie ihn, halb sank er hin!“ — Rászédtek őt azok, a kik látták, hogy ő féligmeddig kívánta, hogy rászédjék, és hogy semmi módja sincs védni magát az ámitástól. Még tovább megyek s megengedem, hogy már azzal is, hogy torzított képét adta a Buddhismusnak, némi jót tett az által, hogy figyelmet vont arra a vallásra, a mely minden fogatkozásai mellett is mély tiszteletünket és komoly tanulmányozásunkat igényli. Csakhogy hagynának fel M. B. követői azzal az eszmével, hogy vallást nem lehet csudák nélkül alapítani, csakhogy olvasnák, mennyire üldözött Buddha, egyen kívül, minden csudát; mert akkor megtanulnák, hogy az, a mit ők csudáknak neveznek, vesztére járt

¹⁾ Incongruus.

minden derék vallásnak. Tökéletes igaz, hogy Buddha és a korabeliek beszélnek csudákról, melyeket naponként láttak tétetni. Bűbájos erő ¹⁾ csudáiul említi Buddha azt a tényt, hogy egy ember soknak látszhatik és sok egynek; hogy valaki láthatatlanná lehet, átmehet egy falon, mint a levegőn keresztül, fellebbenhet a levegőbe, mint a vízben, járhat a vizen, mint a földön, és felemelkedhet a levegőn át, mint egy madár, úgy hogy elér a holdhoz és a naphoz, sőt a Brahman világához. Mindezeket a csudákat lehetőknék ismeri el Buddha, de tagadja, hogy legkisebb közülük is volna tanítása igazságával, hogy meggyőződést szerezhetnének, vagy hogy valakit, a ki nem hiszen és nem szeret, hívővé és szeretővé tehetnének. Buddha ingyen megengedi, hogy némely ember bírja a mások gondolatait olvasni, vagy tud egy korábbi más létezésére emlékezni, de megint tagadja, hogy az ily tények meggyőződést szerezhetnek. Szerinte a legnagyobb csuda a *tanítás*, mely által a nem hívő hívővé, a nem szerető szeretővé lesz valósággal. És midőn saját tanítványai hozzájárulván kéri, engedje meg, hogy bűbájos csudákat tegyenek, megtiltja nekik, de megengedi, hogy megtegyenek egyetlenegy csudát, a melyet mindenki megtehet, de nem teszen, t. i. hogy megvallja a bűneit, de megint nem titkon, nem is a gyóntató székben, hanem nyilvánosan és az egész közönség ²⁾ hallatára.

Ha M. Blavatsky megkísértette volna megtenni a Buddha egy igazi csudát, ha megkísértette volna nyíltan kivallani apró hibáit és gyarlóságait, ha a gondolatolvasást, papikar szerkesztését, Tibetből Calcuttába és Calcuttából Londonba a levegőn át való levélküldést, vagy ha azok, a kik önkénytesen vagy önkénytelenül elámították magukat, nyíltan lemondának gyermekies fogadásaikról s képtelenségeikről ³⁾ még sok jót tehetnének és egy nagyon elhanyagolt földet trágyázással dús aratásra készíthetnék el. Meg kell mondanom, hogy Olcott ezredes Mad. Blavatskynak egyik legnagyobb bámulója az utóbbi években a munkásságnak jóval üdvösebb körébe lépett, a melyben ő és barátai némi valódi jót tehetnek. Sürgette és segítette a Brahman- és Buddhista vallás szövegeinek hiteles kiadását. Törekedett Brahmanokat és Buddhistákat ős vallásaik becsülésére lelkesíteni és segítette őket felfedezni szentkönyvekben az igazság némi sugárait, melyek őket az élet sötét árnyékaiban kalau-

¹⁾ Magic power.

²⁾ Congregation.

³⁾ Absurdities

zolják. Kimutatta nekik, hogy sok különbség ellenére is felekezeteik sok közös dologban osztozkodnak és hogy miként hagyjanak fel azzal a mi nem lényeges és tartásuk meg a lényegest, a mi egy vallási terjedelmes atyafiságnak kapcsolatban szolgál. Mindezekben teljes rokonszenvemet birják. Minthogy szeretem Buddhát és bámulom a Buddhista erkölctant, nem hallgathatom el szó nélkül, midőn látom, hogy az ő nemes alakját vallási nyeglék¹⁾ színvonalára szállítják és tanítását Esotericus szófiabeszéd képébe öltöztetik. Nem szándékom azt mondani, hogy a Buddhizmust nem rontották meg és aljasították el, mikor miveletlen vagy félművelt népség vallásává lett Tibetben, Chinában, Mongoliában; azt sem akarom tagadni, hogy némely helyeken gazemberek és ámitók úgy mutatták be, mint valami mysticus, megfoghatatlan, érthetetlen dolgot. Az is igaz, hogy kivált az ugynevezett Mahájána Buddhizmusban léteznek bizonyos értekezések pl. a *Tathágataguhjaka*, a Tatháगतák, vagyis Buddhák rejtélyes tanai, de azok nem azért titkosok, hogy akárki elől is elrejtsek, hanem mivel nehezebb és mélyebb értelmű tanokat tartalmaznak . . . Ha Mad. Blavatsky a Mahájána Buddhisták canonicus könyveire hivatkozik vala, tudnók, hogy mit értett az Esotericus Buddhizmus alatt. De úgy a mint van, lehetetlen megvitatni egyikét is azoknak a tanoknak, a melyeket ő és követői *esotericusok* gyanánt mutatnak be, mivel sem fejezetet, sem verset nem idéznek arra, a mit ők akár exotericus, akár esotericus Buddhizmusnak neveznek.

Eddigélé Max Müller szavait viszhangoztam. T. olvasóm vehette észre, hogy abból az új vallásnak, akár *Esotericus Buddhizmus*, akár *Theosophia* nevet adjunk neki, igen sovány és tökélytelen ismeretét merithette. Hogy ezt a hiányt kipótoljam, az illető felekezet hívének, *A. P. Sinetnek* nyilatkozatát közlöm ezennel, a melyet ő Max Müllerhez irt replica-jába foglalt be.

„Az emberi teremtmény, a mennyire ismerjük, a természet terén²⁾ való nyilatkozványa³⁾ egy szövvényes szellemi lénynek⁴⁾, a mely elmetehetségeknek⁵⁾ és felettébb tartós jellemvonásoknak⁶⁾ egy-egy szellemi bél⁷⁾ körüli csoportosulásával fejlődik ki lassu fokozatokon át. A test csupa hangszer, a melyen a benső lény⁸⁾ olyan nótát⁹⁾ fú, a milyent csinálni tanult.

1) Charlatans. 2) Plane. 3) Manifestation. 4) Spiritual being. 5) Capacities. 6) Characteristics. 7) Nucleus. 8) Entity. 9) Music.

A test és az igazi szellemi bél között leledzenek a közbejáró elemek ¹⁾, a melyek a physikai élet folytán működő alsóbbrendű öntudatot ²⁾ fejezik ki. Mind az alsóbb, mind a felsőbbrendű öntudat b r működni testtől független közlekedési eszközökkel ³⁾ és a mi alkotó kelméjét ⁴⁾ illeti, a természetnek legközelebbi felsőbb terére vagyis nyilatkozványába tartozik, a melyet közegyezés ⁵⁾ és a közép-kori occultisták nyelvén *astralis* térnek neveznek, jóllehet semmi köze a csillagokkal. Minden életben a teljes ⁶⁾ embert kiegészítő öntudatnak nagy része mulékony vagy nemtelen dolgokra vonatkozik. Annál fogva az alsóbbrendű öntudatnak fenmaradása halál után is egy ideig a lelket az astralis teren tartja s ez időszak folytán azt, bizonyos körülmények közt, még élő emberek is megismerhetik, de az élet jelenségeihez ⁷⁾ való ragaszkodás, mely a megtestesüléssel ⁸⁾ együtt jár, lassan-lassan elviselődik és a valódi szellemi lélek ⁹⁾ vagy más szóval, az eredeti ember, minthogy jellemének vagy természetének már csak magasztosabb felével működik, a szellemi boldogságnak abba az állapotába jut el, a melyet az esotericus vallás vallás tanításában menyországnak ¹⁰⁾ neveznek. Abban a kimult személy még mindig önmaga ¹¹⁾, munkában van saját külön öntudata ¹²⁾ és ő huzamos ideig marad áldott nyugalomban, a minek hibátlan méltánylása ¹³⁾ sok mellékes megfontolást ¹⁴⁾ és figyelmet igényel. Miután hosszas idő mulva utóbb volt élete külön személyi emlékezetei merőben elenyésznek, ámbár a szellemi lélek minden tehetségeit, világegyetemi haladását ¹⁵⁾ megtartja — akkor új testülésbe ¹⁶⁾ vonatik vissza. A műfolyam ¹⁷⁾ fokozatonként hajtatik végre. Az egész belső lény a kised testében nincs meg, vagy nem fejeződik ki. De a mint növekedik, mind jobban-jobban lesz alkalmas az állandóul maradandó ¹⁸⁾ lélek eredeti én-né lesz, a melyben csak előbb volt élete saját külön emlékezetei hiányoznak.

Miért nem emlékezik? Ez mindig az első kérdése annak, a ki a Theosophiát tanulmányozni kezdi. Azért, hogy mi, a kik nem emlékezünk, a természetnek csak gyermekei vagyunk. A kik a világegyetemi haladás vonalán nálunknál elébb vannak, azok bezzeg emlékeznek. De a dolog tudománya ez. A magasabb szellemi lélek a maradandó elem az énbe és ha eléggé meggyarapodik ¹⁹⁾, bármely

1) Intervening principles. 2) Lower consciousness. 3) Vehicles. 4) Material. 5) Convenience. 6) Complete. 7) Phases. 8) Incarnation. 9) Real spiritual soul. 10) Heaven. 11) Is still himself. 12) His own conscience. 13) Correct appreciation. 14) Collateral consideration. 15) Cosmic progress. 16) Incarnation. 17) Process. 18) Permanent. 19) Grows.

új személyességbe, a melyet fejleszt, béolthatja azokat az eml-keze-
teket, a melyeket azon esetben megtartott. De a közönséges emberi
öntudatnak alsóbb fele, a mely most indul fejlődési pályájára, jóval
hatályosabb,¹⁾ mint a szellemi természet. Az anyagi nyilatkozvány-
ba²⁾ újonnan bémerült felsőbb rendü lelket elfojtja a körülte kelő
s növekedő dudva. Ámde a természet tervezetében van idő elég.
Testesülések nagy száma után eléggé erős lesz a lélek arra, hogy
a földi élete folytán körülte halomra gyült irányzatokat³⁾ legyőzze.
Akkor aztán eljön az alkalom reáemlékezni volt életeire s végrehaj-
tani sok más műveleteket⁴⁾ is.

Az új testnek, — melybe az én-t a kémiai parányokéinál⁵⁾ szö-
revényesebb rokonságok vonják — physikai tulajdonságait, élte fel-
tétéleit, értelmi tehetségeit szabályozó törvényeket Karma⁶⁾ név alatt
ismeri az esotericus és nem oly pontosan a közönséges Buddhismus.
Ki mint vet, úgy arat. Mindenik életnek a tettei alkotják meg azo-
kat az állapotokat⁷⁾, a melyek az utána következőben fognak le-
ledzeni. Boldogságát és mind azt illetőleg, a mi földi jóllétére vo-
natkozik, minden ember a szónak teljes értelmében a teremtője ma-
gának, mivel ő teremti azokat az állapotokat, a melyekbe ő a jó-
nak és rosznak természetét és az egyikének vagy másikának való
hódolás következményeit kiszabó Isteni törvény szerint jut. Fennél
fogva, minthogy a földi élet az emberiségnek iskolája, magában nem
végeztél. A létel felsőbb szellemi állapotaiba jutni annyit tesz, mint az
újratesztelés kénytelensége alól megmenekülni. Az Exotericus Budd-
hismus az életnek — t. i. a megtestesült életnek, örök tartásáról,
mintha attól menekülni volna kívánatos, úgy beszél, hogy azokat a
kik az eszme esotericus jelentését tökélytelenül fogják fel, arra a
véleményre téveszti, mintha az öndudat elenyészte volna a kívánatos
cél.⁸⁾ Már pedig a kitűzött valódi cél az öntudatnak szellemi ál-
lapotokra való maradandó magasztalása. A természet roppant rend-
szerében⁹⁾, a miképp az esotericus tanítás fogja fel a világ terve-
zetét, úgy tekintetik ama szellemi boldogság, mint az emberiség na-
gyobb részének szánt sors, a melyet végtelen hosszan folytatott is-
kolázással érhet el. De azok, a kik a fejlődésnek bizonyos forduló
pontján¹⁰⁾ túlhaladván létök lehetségeit¹¹⁾ megvalósítják¹²⁾, nagy

1) Vigorous. 2) Materiel manifestation. 3) Tendencies. (Hajlamokat, vá-
gyakat, indulatokat stb.) 4) Achievement. 5) Atoms. 6) Karma = cselekvés.
Pontosabban a földi vagy testesült életben elkövetett cselekvények algebrai ösz-
vege. 7) Conditions. 8) Schopenhauernek is ez a felfogása a Buddhismusról. 9) Vas-
te scheme. 10) Turning point. 11) Potentialities. 12) Realise.

erőfeszítéssel aránylag korán elnyerhetik magasztos örökségüket.¹⁾ Az esotericus tanítás arra vállalkozik, hogy általában az emberiségnek megmutassa azt az ösvényt, a mely ama célhoz vezet. Alkalom szerint²⁾ a természetnek oly titkaira, a melyekbe nézni más úton hatoltak bé tudósaink félig-meddig, világosság árját zuditja³⁾, midőn a meserismusnak és lelki közlekedésnek kapcsolatlan⁴⁾ jelenségeit öszrendezni, valamint más, helytelenül⁵⁾ természet felettieknek nevezett eseményeket⁶⁾, a melyekről némelyek tudják hogy történnek, de nem bírják megmagyarázni⁷⁾ és a melyeket mások megelegetve azzal, hogy a minék okát nem tudják adni, számba sem veszik, esztelen kacajjal félredobnak. A Theosophia megállapította szilárdul⁸⁾ a tanításait sok tanuló előtt, a kinek lelkitelhetségei⁹⁾ megérették a fejlődésre. Az Esotericus Buddhismusnak physikai látással nem észlelhető természet országokra vonatkozó állitmányai¹⁰⁾ már valóságokká váltak némelyek előtt, a kik hát saját tapasztalásukból tükröződhetik vissza, mások hasznára szolgálendő igazolását annak a titkolt tudománynak¹¹⁾, a melynek köszönhetik saját haladásukat.

És így számot adtam, illetékes kutfőből meritve, arról, a mit értekezésem czimében ígértem: egy új vallásról, ha csakugyan vallásnak mondhatni azt, a melynek tanításában Istennek sem neve¹²⁾, sem eszméje nincs említve, kivéve a nevezetét: *Theosophia* (Isten bölcsesség.) Részemről csak az a megjegyzésem hozzája, hogy kétféle dolgot látok benne, u. m. a mit már nálok nélkül is mindnyájan tudunk, és azt, a mit csak a Theosophisták tudnak vagy követelik, hogy tudnak. Az elsőbb nem igényel tárgyalást, az utóbbira nézve pedig csak azt kérdem tőlök, hogy „hát ők honnan tudják?“ És erre a kérdésre Max Müller bajossá tette nekik a kielégítő feleletet.

1) Sublime inheritance. 2) Incidentally, 3) Pours a flood of light. 4) Incoherent. 5) Ineptly. 6) Occurrences. 7) Interpret. 8) Vindicated. 9) Interior faculties. 10) Statements concerning realms of nature imperceptible to physical sight. 11) Occult science. 12) Fordult ugyan elé a fölebbiekben ez a kifejezés: „Isteni törvény“; de erre csak úgy vetemedett az író tolla, mint az egykori Atheista szája, a kitől valaki kérdezvén, hogy „meg-e templomba?“ azt a feleletet kapta, hogy „Isten őrizzen!“

Kereszténység és felekezetek.

A hónapok óta huzódó egyházpolitikai kérdések, melyeknek keretében megoldásra várnak, vagy legalább megoldásra ígérkeznek több fontos és mélyreható dolgok, milyenek: a polgári házasság, polgári anyakönyvvezetés, általános vallásszabadság stb. alkalmat nyújtanak oly vizsgálódásokra, melyek e kérdésekkel többé-kevésbé összefüggésben állanak s melyek között nem lényegtelen az, hogy mennyiben jogosult a csupa kereszténység, melyre az általános vallásszabadság kimondásával út fog nyílani, t. i. hogy valaki magát csak kereszténynek, azaz felekezeten kívül állónak vallja? s mennyiben van igazok azoknak, kik azt mondják, kereszténynek lenni csupán nem elég, hanem valamelyik felekezethez is tartozni szükséges a végre, hogy keresztényi feladatának az ember megfelelhessen s e nemű hivatását méltóképpen betölthesse? Előre is kijelentem, hogy én határozottan azokhoz tartozom, a kik azon a nézeten vannak, hogy kereszténynek lenni magában nem elég, sőt lehetetlen is, ha az ember valamely a kereszténység keretében kifejlett felekezethez is nem tartozik. Sőt az az állapot eleitől fogva sem létezett, hogy felekezetek ne lettek volna, mert már a kereszténység hajnalán is, a mint az első gyülekezet a zsidóságból kifejlett, nyomban utána a Pál apostol fellépésével támadtak a pogány keresztények s ez a két irány sokat küzdött addig, míg az ellentétek bár annyira kisimultak, hogy többé elkeseredett harcz ne legyen nemcsak a vezetők, hanem a gyülekezetek közt is arra a kérdésre nézve, hogy *melyik követi igazán az alapító elveit? melyik áll azon az alapon, melyet a názáreti tett le, mint megingathatlant? s melyik tévelyeg bizonytalanságban?*

Ez a kérdés egyébiránt még ma sincs eldöntve; mert a mi százakon át forrongott s a reformációval még határozottabb alakot öltött, hogy t. i. ismét külön vált a forrongó zürzavarból a péteri és páli irány: ma is ugy van s ha nem is nyíltan ellenséges, de külön táborra szakadva foglalnak állást egymással szemben a keresztények. Egyik is másik is felekezeti sánczaiba vonulva védi a maga jogait s igyekszik erősíteni a maga táborát, azzal a lényeges különbséggel, hogy a mig az egyik a szellem és lelkiismereti szabadság fegyvereivel küzd s törekszik biztosítani tagjai jóllétét s boldogulását, a másik fél a világi hatalom, gazdagság és erőszak fegyvereit viszi a csata tüzébe.

Nem szükség mondanom, hogy e harczok mily elkeseredetten folytak minden időben s mi temérdek vér folyt el nem csak a Ber-

talán-éjen és a spanyol inquisitio embertelen működése közben, hanem mindenfelé, a hol a türelmetlenség és hatalomvágy uralkodóvá lehetett; valamint az sem szorul bővebb fejtegetésre, hogy az elvadult emberi indulatok tüze mily félelmetesen lobogott s mennyi témérdek pusztítást vitt véghez az ember életben, tehát a leglágább tőkében és pedig oly válogatott kinokkal, hogy a kereszténység ellenei látva e borzalmas kinzások különféle neveit, melyeket a keresztények egymás ellen alkalmaztak, bizony nem ismerhették föl bennök annak követőit, ki ezt mondá: *arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványim vagytok, ha egymást szeretitek*; sőt azon sem csudálkozhatunk, ha azt mondották némelyek, hogy a kereszténységgel több átok, vérontás és veszedelem áradott a világra, mint bármely más pusztító dögvész, éhhalál vagy átkos nyavalyával. Mert a míg ezek pusztítása csak rövid időközökre terjedett, addig amaz százkon át pusztító átka volt a miveltségre törekvő emberiségnek.

S mindez a kereszténységnek felekezetekre való szakadozásából származván, méltán keletkezhetett az a vélemény is, hogy tehát magában veszélyt rejtő lévén a kereszténységnek illetén megoszlása és szétszakadozása, miután ez az erők szétdarabolását is maga után vonja, helyesebb volna, hogy a kereszténység a maga egészében állana fenn s folytatná áldásos működését.

Ez így elgondolva, kétségkívül szép és tetszetős az ember előtt s csakis annyi fennakadás van benne, hogy kivihetlen. Mert hiszen kérдем, mi a kereszténység? nem egyéb magában véve, mint az elvek összege, mondhatni az anyag, melynek az életre való alkalmazása, tehát a feldolgozás csakis a felekezetek által történik. A kereszténység, hogy hasonlattal éljek, a fának dúsan táplált, életerős törzse, melynek árnyas lombozatu s ízes gyümölcsöket hozó ágai a felekezetek. Tehát a felekezetek nélkül a kereszténység sem létezhetnék, mert, hogy az elébbi hasonlatot tovább fűzzem: valamint a fa a légkörből való táplálkozását s a nap hő sugaraitól való megvédését lombkoronával ékes ágaival eszközli s azok nélkül pusztulása kikerülhetlen volna, ugy a kereszténységet eleitől fogva a felekezetek, mint ágak védték, ápolták és tartották s védik, ápolják és tartják meg a jövőben is; mert a felekezetek eszközlik a vallásos nevelést, ápolják a hitet és Istenben való bizalmat, ezek elhanyagolásával pedig jövőben vallás nem volna, legalább értelemfejlesztő, szivképző és léleknevesítő vallás bizonyára nem.

Sokan azt mondják, hogy ők nem engedik magukat a felekezetiesség szűk korlátai közé beszoríttatni, az ők lelkök többre, magasabbra vágyik; lelkök szárnyainak szabad röptét engednek tehát s csak a kereszténység elvei s eszméi által vezetetik gondolataikat s tetteiket. Valóban szépen hangzó szavak, de, fájdalom csak a mások megtévesztésére szánt hangok, érzelem nélkül a legtöbb esetben. Olyan az, mint a pártonkivüliség, azaz sem hideg, sem meleg, tehát határozott meggyőződés nélküli. Vagy olyan, mint a világpolgárság szintelen köpenyébe burkolozó s egy szűk haza határai közt megférni nem tudók képzelgése.

Nézzük csak meg a világtörténelem kimagasló alakjait, vajjon ezek közül hány szenvedett világpolgársági betegségben? Ott van mindjárt a keresztény egyház szegletköve Jézus, sir Jeruzsálem sorsa felett s nyíltan kimondja a kanaánita asszony kérésére: *nem bocsátattam én, hanem az Izrael házának elveszett juhaihoz*. Pál, a valódi kereszténység megalapítója nem ellenzi ugyan, hogy mindenekkel jól tegyünk, de megkivánja, hogy *először a mi hitünk cselédivel*. S hogy egészen magunkhoz jőjjenek közel, mellőzve a külföld nagyjait, egyik nagy költőnk ezt hagyja utódinak örökül: „a haza minden előtt“; a másik jelesünk felsóhajt: „szent hazaszeretet, mibe mártsam tollam, hogy méltó képedet híven lerajzoljam!“ Kölcesei pedig, e mélyen gondolkozó koszorúsunk, ide vonatkozólag ezt kérdi: „soha sem tudtam megérteni, kik azok, kik magukat világpolgároknak nevezik? . . . hol az ember — így folytatja tovább — ki magát a föld minden országainak szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok keblében? Leonidás csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrinyi csak egy Magyarországért halhatott meg.“ A világpolgárság kifejezés csak üres fogalom, egyéb semmi. S így vagyunk nézetem szerint az általános kereszténység fogalmával is.

Az emberi tehetség, a Kölceitől elébb vett idézet folytatása szerint, *egy parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével. s ha egy helyről a másra hurczoltatik, sötétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell kapcsolatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk*. Így vagyunk a vallás tekintetében is; a kereszténység eszméinek fejlődése s fokozatos terjedése szükségképvé tette azoknak értelmezését, magyarázását s minthogy a legegyszerűbb dologról való felfogásban is eltérők az emberek vélekedései, képzelhető, hogy ily nagyfontosságú kérdésben temérdek nézet, felfogás jött létre; mignem ezek tisztulása, leszűrődése kifejlesztette a felekezeteket, mi által az evangelium drága termés-aránya folyó és értékesíthető pénzzé lett feldolgozva, melyek közt, hogy hamisítványok is találhatóak, az sem a valódi pénz értékét nem csökkenti, sem azt az eljárást nem vonhatja maga után, hogy tehát többet nem kell folyó pénzt hozni forgalomba, mert így az értékesítés is megszűnik.

Az ember eredetileg vallásos lény ugyan, de ha benne születésétől fogva ez a vallásos hajlam, érzés nem fejlesztetik, csak olyanná lesz az emberben a vallásosság is, mint a művelés nélküli földben a termés; lesz belőle vallásos félelem, babona, előítélet, rajongás, de nem valódi isten- és ember-szeretet. S ha nem lennének a felekezetek, ezek a kereszténység szervezett társulatai, mondhatnám családai, bizony elvadulhatna az ember. Az embert emberré, isten képviselőjévé a vallás teszi, s nem a tudomány; vagy hogy jobban fejezzem ki magamat: a tudomány által megtisztított vallás és a vallás által megszentelt tudomány.

A tudományokat művelteti az állam is az ő iskoláiban, s már-már kezébe jutnak a felekezetek iskolái is; a mi magában még nem baj, de baj az, hogy a vallástanítást végtelenül kicsibe veszi, lássák a felekezetek, gondoskodjanak róla, s ha egyik-másik vallástanító kap is

valami fizetést, de ez korántsem áll arányban egyéb tantárgyak tanítóinak díjazásával. Hanem azért a felekezetek mégis megteszik kötelességüket s egyik is másik is a maga módja szerint tanítja a vallást, s folytatja a vallásos nevelést; de hogy mit tanítanak s milyen irányú és szellemű embereket nevelnek, ez az ők hitágazataiktól, szervezőtöktől függ s épp itt tűnik ki egyik vallásnak a másik fölötti előnye, ebben látom a különbséget a vallásfelekezetek közt s ebben határozódik lételök jogosultsága vagy értéktelenségök, sőt káros voltuk.

Részemről én a következőket várom egy vallástól, hogy azt mondhassam, ez megfelel feladatának:

a) *tudjon az a vallás adni Istenben való megnyugvást az élet terhei s viszontagságos küzdelmei közben;*

b) *a vallás olyan legyen szervezetében, tanaiban s olyan vezetőket állítson élére, hogy általa s általok védeve legyen az erkölcsiség a világy csábjai s kísértetei közt;*

c) *hogy az a felekezet, mely jogot formál a lételre, úgy nevelje tagjait, hogy azok tiszteletben tartsák bármely más vallási társulatnak híveit, hogy ne a gyűlölséget, ellenségeskedést ápolja, fejlessze az emberek, mint istenországának tagjai közt, hanem élessze a szeretet tűzét s ápolja annak melegét s hasson minden törekvésével oda, hogy az emberek egymásban testvéröket lássák mindannyian, kiknek egy atyjok van akármely ország, nemzet vagy felekezethez tartozók legyenek;*

d) *hogy e földi életben előforduló visszás állapotok között, mikor a munka, jutalom, a bűn és bűnhődés, az erény, erkölcs, becsületesség és az ezek után méltán várható földi jóllét és boldogság oly sokszor ellentétbe jönnek egymással s a helyett, hogy mint egyik láncszem kapcsolódik egymásba, természetyszerűen követnék egymást, éppen mintha ellenségek lennének, nem is egy úton járnak, ekkor álljon elé a vallás az ő felemelő erejével s e földi tökéletlen viszonyok közt mutasson az örökélet, a tökéletes boldogság honára.*

Ha valamelyik vallásfelekezet nem tudja ily irányban nevelni híveit; ha nem tudja megadni azoknak azt, mi részökre szükséges e földi élet és mennyei elhivatásnak tekintetéből; ha híveit csak megtéveszti, s velök úgyszólván szembékötösdit játszik: abban a vallásban a vezetők vagy véka alá rejtik a gyertyát, hogy másoknak ne világoljon, vagy megízetlenült ott a só s immár nem való egyébre, mint hogy kivetessék és megtapodtassék mindenektől.

Kérdés tehát, van-e szükség a kereszténységben, hogy felekezetek legyenek? a fennebbiekből önként következnek, hogy van; mert a felekezetenkívülségből könnyen következhetik a vallásnélküliség, sőt apránként a kereszténység lekopása is, mivel együtt jár az erkölcs-telenség s ennek torzszülőttei az anarkhia, proletárizmus.

Mind a mellett azonban, hogy a felekezetek szükségessége mellett szólok, a felekezetiességet, minő pl. a mozaizmus volt, mely magán kívül minden mást megvetett, s mely éppen ezen irányja miatt csak egy nép vallása lehetett: határozottan el kell itélni s minthogy ilyenek a kereszténység körében is vannak, kik magukat szintén az üdv le-

téteményeseinek tartják s magukon kívül minden másokat eretnekeknek bélyegeznek, tekintet nélkül arra: vajjon azok valami hivatást töltenek-e be a társadalom, nemzet, haza jóllétére s előmenetelére, azt kell mondanom, hogy ezek a kereszténységet csak ajkaikon hordozzák s nem lengi át őket a kereszténység lelke, a szeretet, a mely egyedüli ismerve pedig Jézus valódi tanítványainak.

ÜRMÖSI KÁLMÁN.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és othodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

Servet a genfiek könyörületéhez, törvényszékük igazlításához csak a bizonyos halál elől menekült, mert már jól tudhatta, hogy élete itt is komoly veszélyben forog. Egy héttel ugyanis a viennei hatóság föllépte előtt, aug. 23-án, a közvádoló 30 újabb vádat terjesztett be ellene. E vádpontok egyenesen az ő magánéletét támadták meg s úgy voltak irányozva, hogy lehetőleg befeketítsék jellemét a bírák előtt a reá fogott erkölcstelen és tisztátalan élet gyanujával. ¹⁾ A mi legfeltűnőbb, az új vádak teljesen elütöttek a per eddigi folyamától: nem Servet eretnekségére, nem a ker. hit és Kálvin megsértésére, hanem a genfi törvények alá legkevésbé magán viszonyokra voltak alapítva. Servetnek végre is meg kellett győződnie, hogy engesztelhetetlen ellenfele minden eszközt felhasznál, csak hogy őt eltiporhassa. Ez időponttói látni, hogy kétségbeesik élete

¹⁾ Az odium theologorum szokott eljárása! Révész sokkép méltatott könyve 179. lapján önmaga is igyekszik gyanuba keverni olvasói előtt Servet magánéletének tisztaságát. A gyanusító szavak közé elrejtett vádra nyíltan megfelel a periratok két következő helye:

Le 23. Servet fut interrogé sur les articles suivants, produits par le Procureur Général: „18) Item s'il a été marié, — et s'il répond que non. sera interrogé, vù son âge, comment il s'est pu tant longuement contenir de se marier.“

Répétitions du dit Servetus: „18) Sus le 18. Rp. que non jamais et que c'est, pourcequ'il ne se sentoit pas potent, vù qu'il est coupé d'un côté et de l'autre il est rompu.“

Trechselnek (Protest. Antitrin I. 302. 306.) az eredeti periratokból közre bocsátott e két fontos forráshelyét érdekes összevetni Servet szintén sokat mondó halálítéletével, hová erkölcs- és jellemben vágó dolgokat a legkegyetlenebb kínzásokkal kísért tanuvallatás minden erőltetése daczára sem sikerült Kálvinnak fölvetni. Felvilágosít még röviden az itt forgó kérdésről *Tollin*: Servet M. jellemrajza (ford. *Simén*, Kolozsvár, 1878.) 31. l. — V. ö. *Trechsel*: I. 311. 314.

Maga a nyomokat később gondosan eltörlő Kálvin hozta gonosz hirbe először Servet erkölcsét. Mint ő elhitetni szeretné: „*vita Serveti magis fuit dissoluta quam ut suspicari liceat errore ad turbendam ecclesiam fuisse impulsam*“ *Def. Orthodox. Fid.* 58. Megfelel ez orthodox igazmondásra saját védő ügyvéde is *Rilliet*: Calvin a. Servet. 135. -- V. ö. *Portier*. 68.

felől s megkezdődik üldözőjével vívott élet-halál tusája. Elszántan kijelenti, hogy ő kész elveszni, ha kell, igaz ügyéért; s nem kiméli többé legcseppet sem a hajdani jó barátból vált kegyetlen inquisitort. (*Porter*: 23. 24. — *Trechsel*: I. 301—303. 234—236.)

Ekkor történik a legnevezetesebb eset az egész ó-testamentumba beillő genfi törvénykezés folyamán.

Vasárnap, aug. 27-én, Kálvin föllép az ós Szent-Péter egyház szószékébe és ott az istentiszteletre rendelt helyen és órában „számos hallgatóság előtt,“ a kik közt ott ültek kétségen kívül maguk a bírák is csaknem teljes számmal, adáz¹⁾ támadást intéz a tehetetlen fogoly ellen, gondosan kimutogatván, mint Rilliet mondja, az ő hitelenségét és istenkáromlásait; sorban megczáfolván mindama mentségeket, a melyekkel a részvevő és jóindulatú nép ösztönszerűleg is enyhítgette a sokat gyötört eretnek ismeretlen bűneit, és pokokra valónak ítélvén minden legkisebb könyörületet is, a melyre bárki fia akárcsak szóbeszéd közben is méltatja őt. Elismeri e „hősies eljárást“ Kálvin minden történet-írója több-kevesebb nyíltsággal, Révész Imrét kivéve, a ki merőben hallgat róla. (V. ö. *Rilliet-Tweedie*: 140 — *Dyer*: 332. — *Trechsel*: I. 227. — *Henry*: II. 197. — *Porter*: 24.)

Az összes vérrel és könyekkel írt egyháztörténelemben csak egy hasonló esetre tudunk rámutatni: midőn másfél százév mulva az ifjú Aikenhead börtönbe vetése alkalmával az edinburghi skót lelkiatyák a szentegyházak szószékeiből dörögtek az istentelen szentháromságtagadó szentségtörő élete ellen. A nagy mesternek kicsinyes utánczó!²⁾

Hogy Kálvinnak e „bizonyos hősiességü“ eljárása, mint annyi sok más, kevésbbé viseli magán a XVI. sz. bűnbakul kikiáltott sötét gondolkodásának bélyegét, mint sokkal inkább kézzelfoghatólag tanuskodik az értelmi tulerejében elbizakodott kevély léleknek egész a vakbuzgóság gonoszságáig merészkedő szivtelenségéről, azt a felmutattak után fölösleges sok szóval bizonyítani. *Kegyes* Kálvin nagy lelkének sivár kegyetlenségével iparkodott betölteni ama mérhetetlen úrt, mely az ő mindenben csalatkozhatatlan gondolkozását hivei és polgárfelei együgyü tudatlanságától és ösztönszerű tartózkodásától még mindig folyton elválasztotta.³⁾ Nem csoda tehát, hogy ily jelenetek hatása a kiváló gonddal ápoltt legnyomasztóbb tekintélynek is szét-törte végre vasbilincseit. Föllázadt ellene nemcsak a vakságában is sokszor helyes úton járó és jól sejtő közvélemény, hanem megbotráncozott rajta maga a mindeddig orránál fogva vezetett genfi tanács,

¹⁾ V. ö. „Leve'iben egyiránt tanusította messzeható államférfiui eszét s kedélye ádátságát.“ *Szász*: Kálvin. Bpesti Szemle. XVII. 225.

²⁾ Ez volt az utolsó unitár. vértanu angolföldön. (†1697.) *Porter*: Lecture for the Times. 20. és Serv. a. Calvin: 24. — *Wallace*: I. 377.

³⁾ V. ö. *Nisard* és *Szász K.* fejtegetésével. *Franciaia írod. tört.* I. 313. 314. — *Bpesti Szemle.* XVII. (1878.) 239. 243. 244.

megingani érezvén föltétlen bizalmát prófétája bölcsességében az oly sajtószertű módon nyilvánuló — Krisztustalan kegyesség láttára. Ez általános megbotránkozásnak ad élénk kifejezést az egykorú szabadelvű író éles szemrehányása: „Cur ergo quodam die Dominico frequentissima concione Serveti, qui tum recens erat in carcere, opiniones populo exposuisti et copiose tractasti? *An malebas cum absente pugnare quam cum praesente?*“... „Ipse (Calvin) *eum in carcere absentem quotidianis concionibus ad populum invidiosissime traduxit*“ etc. (*Contra Lib. Calvini*. Edit. 1554 32. 25. — *Porter*: 24. — *Trechsel*: I. 227.)

Isten házának e vakmerő profanalása után a fáradhatatlannak látszó államügyész megint új vádakkal áll elé: most már a *harmadik* vádsorozatot adja be 30 új ponttal Servet ellen. Kálvin munkássága iránti elismerésbe mondhatjuk, hogy mind a 30 megint ujongás csak mind az ő mélyreható elméjét dicséri. Saját irnokának (de nem Nicolas mesternek!) kéziratában fenmaradtak ezek is a tanulságra vagy utókorra. (*Porter*: 24.)

Szept. 1-én ismét megjelent Kálvin a tanács előtt s neki eresztve hatalmas hangját, megint újabb philippikát tartott a szegény fogoly ellen. A tanács megemberelvén most magát, utasította prófétáját, hogy cikkenként foglalja írásba terhesebb vádjait, a melyekre ugyanazon formában adhasson Servet is feleletet s mindketten egymásnak újból válaszolhassanak. Kálvin is Servet a kapott rendelet szerint jártak el. Miután mindkét fél előadta, a mit elmondani kívánt: a tanács magával jó tehetetlenül állt a hittudós tanvélekedésekkel szemben. Egyik oldalon látta a szenvedélytől lángoló fanaticus főpapot s annak gátat nem ismerő vakbuzgóságát, mely mindent elkövetne, csakhogy régi gyűlölete tárgyát összezúzhassa; ezzel szemben a szegény tehetetlen foglyot, a nem régiben még kiváló állású, nagyhirű és nagytekintélyű tudóst, ki rideg, szívtelen ellenfelét a kihült régi barátságra, a hittani és philosophiai elvek szabad, világos és józan felfogására s a szenvedő elhagyottakat gyöngéden felkaroló Krisztus felebaráti szeretetére és mindent megbocsátó irgalmára emlékeztette. Valóban a lehető legválságosabb fordulóponton jutott az ügy; annál inkább, mert politikai pártszenvedélyek is kezdtek belévegyülni. Az egyik fél, a francia szökevények pártja: a Kálvin-párt kész volt a megbotránkozás követéltenni láb aló minden áron, csakhogy félelmes vezérének kedvét tölthesse. A másik fél, az őslakosok pártja, a libertinek, vagy „Kálvin kutyái,“ mint magokat az ő „Kain“-jok iránti gyűlöletből nevezték, már csak Kálvin ellenére is szeretett volna Servetet mindenképp megszabadítani. A kétfelé húzó tanács sokáig nem tudta, mitevő legyen. Végre is, hogy lehetőleg mindkét félnek egyaránt igazat adjon, circumspectus bölcseséggel azt végezte: meg kell tudakolni több protestáns egyház és világi hatóság részrehajlatlan ítéletét és útbaigazító tanácsát e nehéz és sokfélekép összkuszált ügyben.

Kálvin mód nélkül felindult, midőn tudtára adták e határozatot, mely a mellett, hogy reá nézve veszélylyel járt, gyűlölt ellenfelének is módot és időt engedett a menekülésre. Amde még az ő mindenható befolyása sem változtathatta meg immár azt, a mi min-

denek fölött igazságosnak tetszett s a mi Genfnek szokott gyakorlata volt évek óta fontosabb és kétesebb ügyekben. (*Révész*: 62. 67. 168. stb.) Elkészítette tehát most már a tanács rendeletére és nem saját jó szántából a *negyedik* rendszeres vád sorozatot, mely 38 új cikkelyből állott s melyet a szükséges tekintély kedvéért aláírt egyházának valamennyi lelkésze.

Érdekes, hogy e negyedik rendbeli vádakat francia születésű tudósunk ki egy hangot sem tudott németül, most a tudósok nyelvén, latinul, volt kénytelen kiállítani; mert a szövetséges német egyházakat csak nem kényszeríthette rá, mint a keze alatt nyomorgatott boldogtalan spanyolt, hogy e szoros megfontolást igénylő s messze kiható ügyben francziául tárgyaljanak. A szegény Servetre, a ki latinul szintén sokkal jobban tudott, mint a Kálvin nyelvén, az eddigi törvénykezés folyamán e gyöngéd figyelem természetesen nem lőn kiterjesztve (*Trechsel*: I. 241—243. V. ö. 285—320.)

Az új cikkek a „*Christianismi Restitutio*“ körül forogtak, felölelvén belőle mindazt, mit a nagy reformátor sérelmesnek talált a „*Keresztvény Intitutio*“ versenytársában.¹⁾ Servet válaszaí rövidek voltak. Némely pontot elismert s részben vagy egészen igazolt; másokat elvetett, mint igaztalant. Azonban mind feleleteiben, mind a hozzájuk adott előszóban vádlójáról oly hangon nyilatkozott, melyet Kálvin dolyfős lelke (haughty spirit) meg nem bocsáthatott. A Sorbonne tudósaihoz hasonlította őt, a kik kárhóztatnak a nélkül, hogy okát adnák miért; a ki oly dolgokról is tudós képpel beszél, a melyeket önmaga legkevésbé sem ért s a ki csak azért ölti fel az orthodoxia köpenyegét, hogy embertársát törbe foghassa és halálba üzhesse: gyilkosa felebarátjának és Simon magus tanítványa. (*Porter*: 25.)

Kálvin nagy ügyességgel tette meg rá a maga észrevételeit. Servet e viszonzásokra már csak a legnyiltabb megvetés hangján felel. Nem egy visszavágása csupán a papírszélzetre írott „*mentiris*“ szóból áll. Az utolsó fejezetben Kálvin megjegyzésére, hogy ő csak egy mutatót ad Servet tévelygéseinek megmérhetetlen sokaságából, e bosszus felsőhajtásban tör ki a sokat zaklatott rab keserősége: „Oh, vajha nekem is meg volna engedve, hogy egy sorozatot állítsak össze a te tévelygéseidből!“ Egyik vád bűnei közé sorolja, hogy a szabadakarat felőli vélekedésében Pelagianus, vagyis a katolikusokkal tart. „Kálvin pedig Simon magussal egy gyékényen áruul,“ állítja Servet. „Azért tehát minden valódi keresztényt kárhóztat: az apostolokat, az apostolok tanítványait, az első ker. egyházak tanítóit és mindenki mást. Mert senki sem tagadta meg teljesen a szabadakarat létezését, kivéven az egy Simon magust.“ *Kálvin* vádja szerint Servet a tökéletes elégtétel tanában a katharok mellett áll. *Servet*: Hazudsz!

¹⁾ Hogy mennyire helyes e felfogás, lásd a halálos ítélet 8-dik pontját. *Révész*: Kálvin élete. 190. V. ö. Bpesti Szemle. XVII. 238. — Bock, Mosheim, Arigny, Stähelin, Billiet Servetet Kálvin mellé állítják; Tollin, Porter, Gordon, Simén, Szilágyi és Szász K. fölébe helyezik.

Kálvin: Servet eltörli az Isten törvényét; az életnek más szabályát nem adván, minthogy kiki saját belső sugallatára hallgasson. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet eltörli a hit általi megigazulást jó cselekedetek nélkül. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet megfosztja a patriárkákat minden lelki kegyelemtől, mintha csak disznókként hizlalattak volna a földön.¹⁾ *Servet*: Hazudsz gaz ficzko! (Mentiris nebulo pessime. *Porter*: 25. — V. ö. *Trechsel*: I. 245—248.)

Távol legyen tőlünk helyeselnünk e kíméletlen duvva kifakadásokat. A két Révész megbotránkozik rajta s mi lelkünk mélyéből sajnálkozunk azon, hogy Servet bármi csekély okot is szolgáltatott nékiek e megbotránkozásra. Ha netalán tán igaztalan avagy kevésbé igaz vádakkal illették, a XVI. sz. finom udvariasságának nyelvén (hisz sokat tanulhatott volna e részben a *francia műveltségü* Kálvintól!) elérjeshette volna illendő bocsánatkérések között talán nem épen egészen minden alap nélküli s némi meghallgatást igénylő szerény aggodalmait... Az „elfogulatlan“ történetbuvár ily jelenetek láttára csak ugy ítélhet, hogy Servet e szenvedélysugalta tettével szintoly Krisztus méltatlan tanítványának mutatta magát, miként mindvégig az ő szivtelen inquisitora. Annyi ugyan igaz, hogy a názáretinek csaknem emberfölötti erejét a méltatlanságok türelmes elviselésében *Sokrates* és egynéhány rajongó kivételével csak igen kevés ker. jellem birta megközelíteni. Másfelől az is igaz, hogy a hitbuzgó és mód nélkül leleményes genfi diktator lenézőn tekinthetett az orthodox kereszt, a genfi tűzhalom felállításában a Gabbatháról oly habozva ítélő együgyü és babonás római helytartóra. A genfi kisebb tanács is Kálvin kezében a jeruzsálemi főtörvényszék tökéletesített utáztatának tünik fel előttünk. Mig ugyanis a hitvédő zsidó orthodoxok kezökbe kapott eretnekjüket, az egyszerű falusi rabbit, rövid fél nap alatt eltették láb alól; addig a genfiak az ő egyedüli igaz tudományuk példás büntetésre szánt ócsárlóját immár egy egész hónap óta sanyargatták válogatott kinzásokkal és embertelenül kegyetlen eszközökkel. A ki egykor a párisi egyetemen főrangú, legmiveltebb hall-

¹⁾ Ez utóbbi vád megértésére álljon itt Kálvin tanításának egyik „fő czikkelye“:

Minden ember, a kit Isten világkezdetétől fogva az ő népe közé felvett, ugyanazon törvénynyel és tudománynak kötelével, a mely mi köztünk most javában vagy, volt az Istennel összeköttetve... Nyilvánvaló, hogy soha a hitnek és isteni félelemnek az Isten népében semmi egyéb regulája és mértékszabója nem volt, mint az, mely minálunk vagy. De mivel az ó- és új-testamentumnak különbségéről gyakorta sok értetlen szók forognak, a melyek a tudatlan olvasót kétkedésre vihetnék, e kiváltképen való helyet e dolog tüzetesebb megvizsgálására rendeljük. Kényszerít bennünket erre a szörnyü csudálatos tökéletlen Servetus és az anabaptisták közül némely dühösködők, kik nem különben értenek az Izrael népe felől, mint valamely disznósorda felől, u. m. a kik e földön minden mennyei hallhatatlanságnak reménysége nélkül hizlalattak légyen. *Instit.* II. kv. 10: 1.

Kálvinnak tehát épen ugy, mint barátjának, a tudós Melanchthonnak, fogalma sem volt a vallásfejlődésről. (V. ö. *Instit.* I. kv. 13: 10. és 14: 9. 19. stb.) De sőt épen veszedelmes irányú eretnekségnek tartotta a vallásbölcészetet, melynek Servet egyik alapvetője volt.

gatósnak adott keresett leczkéket a földrajzból és matematikából, annak most az Alpeselek egy félreeső sötét odújában, szurtos iparosok és pöffeszkedő szatócsok megvető báméskodása között kellett napról-napra untalan hallania a ráuszított papság faggató keresztkérdéseit és igaztalan ráfogásait,¹⁾ a kiknek lelketlen vezéréről napnál világosabb, hogy ő neki irodalmi vetélytársa és engesztelhetetlen ellensége. Nem lehet csodálni tehát a beállott sajnos végeredményt, hogy t. i. a nyomorult fogolynak fogyatkozó életerejével egyaránt tünedezett lélekjelenléte is s maga nyújtott növekedő kétségbeesésében a fejszének újabb nyelet, melylyel a „legnagyobb reformátor“ az ő elviselhetetlen kínjain elvégre megkönyörüljön.

Szept. 15-én készült el a svájci egyházak részére megrendelt írásbeli felelkezés. Ugyane nap Servet újabb esedező könyörgést nyújtott be bírának. Panaszolt arról, hogy alsó ruházata rongyokra szakadt; hogy neki nincs semmi mellénye; inge is csak egy van, az is rossz. Fehérneműjét nem tudta változtatni, a mióta fogságra vetették. Felfalják őt a férgek. Mintha csak az lenne célja üldözőjének, hogy elrothasztza őt börtönében. (*La Roche*: 120. 121. — *Dyer*: 182. 183. — *Porter*: 27. — V. ö. *Révész*. 186.)

Megfontolásra méltó, hogy Servetre még mind eddig semmi vétség világosan rábizonyítva nem volt: Kálvin hívei tehát őt még mindig a könnyű vizsgálati fogságban tartották. Meg is rendelte a tanács most, egy hónap multával, hogy a fogoly kapjon ingeket és más fehérneműt az ő saját költségén. De Kálvin nem találta méltónak a makacs eretneket ily tulságos kegyelemre és a humanus rendelet csak papirosan maradt. Még okt. 10-én is hiában panaszolt Servet, hogy a rendeleteket az ő tisztában tartásáról nem veszik figyelembe. Az ő állapota most mostolább, mint valaha volt. A hideg is nagy gyötrelmére van, sérvben és bélgörcsökben (*colic and rupture*) szenvedvén, a melyek más oly nyomorúságokat hoztak reája, a miket szégyenl megírni. „Az nagy kegyetlenség,“ fakad ki elkeseredetten, „hogy nekem még mondani sem szabad, nemhogy megszerezni lehetne, a mire szükségem van!“ (*Audin*: *Vie de Calvin*. II. 277. — *Galiffe*: *Notices Généalogiques*. III. 442. — *Impartial hist. of Servetus*: 128. — *Porter*: 27.)

Szept 15-ére készült el Kálvin és Servet végső vitairata; de egy hét is eltelt azután, míg az egyes egyházak számára lemásoltatták. Kálvin a mily hevesen ellenezte eleinte ez eljárást, mint ellene irányuló bizalmatlanságot, oly ügyesen használta fel az így megnyert időt és oly leleményes ügyességgel húzta keresztül a cir-

¹⁾ Az tökéletesen igaz, mondja Porter, hogy Servet sohasem használta azokat a kifejezéseket, a melyeket Kálvin tulajdonit neki s nem is védte soha senki ellenében azokat. Az is viszont alig lehetséges, hogy Kálvin öntudatlanul tévedett volna mindazon állításaiban, a melyekkel iratait Servet ellen megtölti. *Servetus a. Calvin*: 25. — V. ö. Servet szept. 22-én kelt panaszával Trechselnél: (Kálvin) sey ein falscher Ankläger . . . was aus seinem lügenhaften und böswilligen Berichte über seine, nemlich Servets, Schriften genugsam erhelle. *Die protest. Antitrin*. I. 252.

cumspectus tanácsbeliek számítását. Levelekkel és szóbeli utasításokkal ellátott követeket küldött jó előre a svájci egyházak főbb papjaihoz, megbizván őket ügyének keresztülvitelével és megnyerni igyekezőn, mint jó barátait, a maga részére Servet ellen. Elismeri e szomorú fogást maga Beza is; megemlíti Henry, sokkal nyiltabban Rilliet: csupán csak a mi debreczeni történetírónk hallgat róla s Szilágyitól sarokba szorítva is csak annyit vall, hogy ő a maga részéről nem lát legkissebb erkölcsi nyomást sem azokban a levelekben.

Sulzer bázeli pap levelét mutatványkép szórúl-szóra közli Porter Beza után. Itt mi inkább csak főbb vonásaiban adjuk. Itéljen felőle maga a pártatlan közvélemény:

— Legelől előadja tájékoztató bevezetésül Kálvin Servet dolgait, a kit egykor Butzer maga is (Sulzer nagy embere!) kárhoztatott s a kit Vienneben végre szerencsésen lelepleztek (nem tudatja *miként!*) és a ki négy havi bolyongás után egy rossz órában Genfbe jött s itt Kálvin indítására börtönbe került: mert ő kötelességének tartotta ártalmatlanná teenni „ezt a makacs és kormányozhatatlan embert, nehogy a ragály tovább terjedjen. Mi látjuk, folytatja Kálvin, mint jár-kel szabadon a hitelenség; mint támadnak folyton új meg új tévelygések; mily nagy a hanyagsága azoknak, a kiket Isten karddal fegyverzett fel az ő neve dicsőségének megbosszulására Mialatt a pápistaság oly heves és erélyes védelmezője az ő babonás hitének, hogy bőszyűlten dühösködnek az ártatlan vér kiontásában: a ker. hatóságoknak szégyenleni kellene, hogy ők épen semmi bátorságot sem mutathatnak a bizonyos igazság védelmezésében. *Megvallom, semmi sem volna valami összeférhetlenebb, mint utánozni részünkről az ő zabolátlan dühösségüket*; de van határa a mérsékletnek is, nehogy a hitetleneknek szabad legyen tetszésök szerint okádni akármiféle káromlásaikat is az Isten ellen, mikor van hatalom megakadályozásukra.“ Ennél az embernél három dolog a kiváltkép megfontolandó: mily szörnyű tévelygésekkel rontotta meg az egész vallást, felforgatván eszelősködésével annak igazi alapját és fő elveit; mily makacsul viselte magát és *mily ördögi büszkeséggel vetette meg minden intésünket s mily göggel védelmezte álmadozásait mind e mai napig.* Nem átallta e szent embereket, Capitót és Oecolampadiust¹⁾ az ő szövetségesének vallani, s mikor az utolsónak leveleit mutatott elé, csudálkozva mondta: ugyan hogy térhetett el előbbi vélekedésétől. *„Amde reménylem, lesz gondod rá, hogy lefedd istentelenségét ennek az embernek oly dicsőítő beszédekkel, a mint épen megérdemli, — én nem mondok többet. . .* Csak azt az egyet kívánom még tudatni veled, hogy a városi tisztviselő, a ki kezedhez adja levelemet, *egészen helyes gondolkozásu ebben az ügyben és kívánatos, hogy legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk és reménylünk számára. Én szeretném, hogy a te régi tanítványaid is ugyanezen szellem által lelkesítve legyenek.*“ A franciaországi dolgokról semmi újat sem írhatok, kivéve azt, hogy múlt szombatn három

¹⁾ Mindkettő bázeli tudós. Utóbbi Sulzer előde, előbbi akadémiai tanár és krypto-unitárius. Bock: II. 302. Wallace: I. 400.

kegyes testvért égettek meg Lyonban. Az ország más részében is hasonló lángok lobognak; nincs is semmi remény kialakulásukra. Geneva, 1553. szept. 9. (Porter: 26.)

Sulzer kedvetlenül fogadta Kálvin „buzdító levelét.“ Nem is írt a bernieknek, hogy lelkesitse őket Servet ellen, *mint régi tanítványait.* E tisztet Kálvin minden jóban barátja, Bullinger vállalta el. Kálvin már szept. 7-én írt Zürich nagytekintélyű lelkészének, bizalmasan beavatván őt a legszükségesebb teendőkbe.

— Közelebről a mi tanácsunk Servet tanításait odaküldi hozzatok, hogy megtudja, mint vélekedtek föléle. *Mi ellenünk* okozták néktek e fáradtságot, mert olyan fokára jutottak a dühnek és örülségnek, hogy gyanuval fogadják, akármit mondjunk nékiek. Ugyhogy ha én azt állitanám, hogy délben világosság van, még azon is kezdenének kételkedni. *A többi* a mi testvérünk, *Walther ur, fogja neked elmondani . . .*

Ez a Dominus Gualtherus kétségkívül jóérzelmű és igen megbízható kálvinista uraság volt, éppen veje lévén Bullingernek. A hatalmas zürichi lelkész egy hét mulva válaszolt Kálvin levelére. E válasz teljesen kielégíthette várakozását.

— Aggodalommal és nyugtalansággal tölt el engem, a mit Walthertól hallottam. Az Ur a genfi tanácsnak a legillőbb alkalmat ajánlotta az eretnesség rút gyalázatának magától és az egyháztól elhárítására, midőn kezeikbe szolgáltatta ezt a spanyol Servetet . . . Ha a te tiszteletes tanácsod kiszolgáltatta néki azt, a mi illendő egy czudar istenkáromlónak, az egész világ meg fogja látni, mint gyűlölik az istenkáromlást a genfiak, mint üldözik a makacs eretnekeket az igazság kardjával és készek meghosszolni az isteni felség dicsőségét. (Porter: 26. 27. — Trechsel: I. 250. 251.)

Bullinger levele 1553. szept. 14-én kelt; tehát akkor, mikorra még el sem készültek a vádló és vádlott közti vitairatok, nemhogy elküldve lettek volna. Csak okt. 28-án, egy nappal a kivégzés után, ír Bullinger Kálvinnak, hogy mind Servet könyvét, mind a genfiak reá tett válaszát küldje el neki, hogy a lefolyt ügyet ő is megismerje. (Trechsel: I. 265.) Látni való, hogy az elcsüggedt Servetnek némileg igaza volt, mikor nem sokat várt a Kálvin ellen alkalmazható komolyabb theologiai érvektől.

Szept. 15-én megújította Servet régi kérését, hogy ügyvédet fogadhasson maga mellé, látván, hogy vádlójának megengedték, a kinek pedig talán kevesebb szüksége volt reá. Ugyanekkor azt is kijelentette, hogy ügyét a kétszázas nagytanácshoz kívánja fölebbezni. Birái még csak feleletre sem méltatták; nemhogy ellátták volna jogos kérését. (Porter: 27. 28. — Trechsel: I. 244. 245.)

Szept. 22-én végre egy utolsó kétségbeesett kísérlethez folyamodott, hogy veszendő ügyén valamit lendíthessen. Aznap küldték el perét a szövetséges városokba. Servetnek valamelyik jóakarója megszughatta, mily jó volna Kálvint elszorítani a szomszédos hatóságok informálásától. Sőt, ha Kálvin fogságba kerül, a városban ellene nyilatkozó hangulatot könnyű volna megbuktatására fölhasználni. Innen

eredhetett az, hogy a fogoly tudós megpróbálkozik most a Kálvin szerepével. Vádlevelet ír a tanácshoz, melyben kéri, hogy ellenfelét is fogságra vessék, míg az ő ügye valamikép el nem dől. Genfi jogszokás szerint „*poena talionis*“ alatt vádolta Kálvint azzal, hogy méltatlan állása tisztére, mivel főbenjáró panaszt emelt hit dolgában minden jog ellenére; a mellett hamis vádló, a kinek rosszakarata eléggé kitünik az ő műveiről betejesztett hazug rágalmakból.

Hat kérdést is mellékelte e kerestetlevélhez, a melyek szerint Kálvint kihallgatni kérte viennei árulása felől s ha a bűnöst elítélik s számüzik a városból, a mint megérdemli: vagyonát ítéljék neki, mint csekély kárpótlást azokért a tetemes javakért, a miket Vienneben és Genfben Kálvin feladása következtében tőle lefoglaltak. (Mosheim után *Trechsel*: I. 251. 252. — *Porter*: 28.)

Mind *Trechsel*, mind Révész bevallja, hogy Servetet e lépésre a csak imént legyőzött libertinpárt csábította. Hozzájárult a sikerrel kecsegtető külbefolyáshoz még az élethez való természetes ragaszkodás is. Ámde Kálvin tekintélye sokkal erősebben állt, hogyses a börtönbeli rab ellene valamit tehetett volna. Ugy látszik, tíz év előtti száműzetése és visszahivatása óta csak egyedül Kálvinnak volt jogában a genfi hatóság előtt tetszése szerint vádaskodni; míg ő ellene panaszt a genfi tanács csak a legritkább esetben vett föl, — kétségkívül azért, hogy tudós prófétáját el ne vonják tudatlan rágalmazók üdvösebb tanulmányaitól. Szintugy történt ez most Servet merész föllépése is, kinek kérelmét egyszerűen *ul acta* tették. Pedig mily érdekes jeletet nyújthatott volna Trie kihallgatása és mily tanulságos látvány lesze vala a leleplezett „kegyes“ Kálvin, a ki kész volt kezet nyújtani a kath. inquisitiónak, vagy az ő szavai szerint akár Beliálnak is, csak-hogy a tudományának ellenmondót — legyőzhesse.

Bullinger ezalatt eljár ügyesen és kellő óvatossággal a reá bízott nehéz feladatban. Zürich tanácsával már okt. 2-án megíratta a Servet ügyében kívánatos feleletet s lelkésztársai megerősítő vélekedésével együtt tüstént szétküldötte, bizonyára okulás végett, a szövetséges városok hangadó embereinek. Orvendtek a zürichiek Bullingerrel együtt nagyon, hogy az isteni gondviselés mily kiváló jó alkalmatosságot nyújtott a szabad svájci egyházaknak a régóta fenforgó eretnesség gyanújának elhárítására; a törbe került eretnek megbüntetését azonban a genfi tanács bölcsességére bízták. Jóval többet ért ennél Kálvin czélzatos földicsérése, (auf höchst lobende und empfehlende Weise, mint a jó *Trechsel* mondja), a mi végtelenül jól esett Kálvinnak e nehéz időben, mikor mesterkedése könnyen minden eddigi sikerének nyakát szeghetze volna. Annyira elragadta e méltányló gyöngéd figyelem, hogy később is alig győz eleget hálálkodni Bullingernek érte. Annak az igen jeles ajánlásnak, írta többek közt, melylyel minket fölékesítettetek, megvolt a *jókra* a maga hatása. (*Trechsel*: I. 254.)

A schaffhauseni várostanács nem akart elmaradni a zürichiektől s azért már okt. 6-án hozzá állt a Bullingeri bölcs ítélethez. A berniek ugyanakkor kíváncsian tudakolták papjaiktól, mint kell vé-

lekedniök Servet vélekedéseiről. Isten szolgálói, élve a kedvező alkalommal, annyira rájlesztettek jámbor hiveikre, hogy a spanyol ugyancsak rosszul járt volna, ha netalán véletlen kezeikbe kerül. A berni tanács a kapott *szent leczke* hatása alatt erélyes hangon utasítja a szavára mindig sokat adó genfieket: legyen kellő gondjuk arra, nehogy ha anyagságuk miatt városukból az eretnokség ragálya hozzájuk is elterjedjen. A berni lelkészek kísérő felelete nagyjában szintén megegyezett a Bullinger ítéletével; azonban egy evangéliumi szellemű intés volt hozzáfűggesztve, mi hihetőleg csak véletlenül maradt ki a debreczeni történetíró nagy munkájából.

— Mi kérjük az Istent, hogy titeket úgy lásson el az okosság, tanács és erő lelkével, hogy mind ezt a csapást az ekklezsiától, a tiétektől úgy mint a másokétól, távoltartsátok és *egyszersmind semmit se tegyetek olyat, mi egy ker. hatósághoz illetlen volna.* (Bock: II. 369. — Trechsel: I. 255.)

Legtovább késett a bázeliak felelete, bár a Lutherhez szító Sulzert nemcsak Kálvin, hanem maga Bullinger, sőt emennek fölkérésére a berniek fő prédikátora, Haller, is intette a gyors és kedvező válaszra. Végre okt. 18-án kiállították a zürichi minta szerint Kálvin dicséretét s a spanyol gonosztevőt minden áron megtéríteni javasolják, vagy ha megjavulni, azaz: kálvinista lenni nem akar, fogságban kell tartani őt az Urtól nyert hatalomból, hogy ne háborgassa ezután is Krisztus egyházait. (Mosheim: Neue Nachrichten. 77. 78. 105. 106. — Trechsel: I. 255. 256. — Bock: II. 369)

Látni való, hogy mindezek után le kell szállítanunk egy kissé a debreczeni történetíró értesülését, a kinek hiteles felsorolása szerint mind a négy város egy vagy más formában Servet kivégzésére szavazott, sőt ugyanegy időben „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak e kárhoztató ítélethez és senki nem volt, ki engedékenységéről és kegyelemről szólott volna.“ (Kálv. élete: 187. 188.) Nemcsak Révészünk tévedt itt a tudvalevő okok miatt; maga Szilágyi F. is tévedt Barni után, ki szerint Bázal örökös fogság helyett halálos büntetést javallt. Sőt tévedt e ponton legnagyobb sajnálatunkra maga a legtudósabb Kálvin is mind Farelnek küldött tudósításában, mind később Servet emlékezete ellen irányzott nagyszerű művében. Ő persze nem olvashatta a részrehajlás nélkül ítéelő öreg Bock jóakaró figyelmeztetését, ki a fennebbieken kívül támaszkodva még Haller, berni lelkész, egykoru tanuságára, nem átallja kimondani: „*A veritate hinc alienum est, quod Calvinus in opusculis Theolog. pag. 724. perhibet: omnes Helveticos Theologos morte dignum iudicasse Servetum.*“ (Hist. Antitrin. II. 370.)

Kálvin és Révész állításaiban csupán annyi a történelmi igazság, hogy a fölkért (hozzá tehetjük: és megbízott) svájci hatóságok a Kálvin személyének ore rotundo magasztalása mellett hangosan kárhoyztatták Servet nézeteit és a genfi tanácsot többé-kevésbé nyíltan arra unszolták: engedjen szabad kezét prófétája keresztényi lelkületének, hadd bánhassék el az ő Istenétől sugallt belátása és legjobb lelkiismerete szerint a kezébe került megátalkodott eretnekkel.

És Kálvin nem is késett tüstént fölhasználni a nyújtott kedvező alkalmat az ő ismert kegyességének napnál fényesebb kimutatására.

Kezében tartván a kartársaktól kinyert „hü és szent feleleteket“ (*Trechsel*: I. 256.) csakhamar kivitte a szövetséges városok tekintélye előtt meghajló tanácsnál, hogy Servet ügye újból fölvétessék és a döntést mondják ki az ő 10 hét óta tartó istenes zaklatásainak megfelelő szellemben.

Kálvinnak e végcélja már eleitől fogva világos volt. Mi igazán nem tehetünk arról, hogy többször felhozott történetírónk ezt sehogya sem tudta meglátni. Emlékezzünk csak vissza Kálvinnak Viret és Farel előtt 1546-ban tett halálos fenyegetésére. Az alkalmas időben reá következő viennei árulásra. Mindjárt utánna a gyanus genfi utasnak vasárnap történt letartóztatására. Azután a fölbérelt Nicolas mester előállítására s a szent consortiumtól tüstént megindított főbenjáró perre: „ad capitale iudicium poenae talionis se offerens“, mint maga a legavatottabb tudósítás előttünk elárulja. Az igaz, hogy később a Kálvini kegyesség azt is igénylené, hogy ő soha valamikor a Servet élete ellen a legkevésbé se tört; a büntetés neméről sem magán köiben, sem nyilvánosan egy szót se szólt. (*Porter*: 52. 67. 68. — *Def. orth. fidei*. 6. 8. 35.) De e merészen nyilatkozó orthodox igazságérzet utjában a fennebbieken kívül is még nem kis nehézségek állanak. Az p. o., hogy épen maga a „legnagyobb reformátor“ megtalálta irni 1553. aug. 20-án Farelnek: „Reményli, hogy Servetet halálra ítélik; de enyhíteni kívánja a büntetés kegyetlenségét.“¹⁾ (*Porter*: 67. 68.) Aug. 26-án meg a frankfurti papoknak adja hírül: „a mint ő reményli,“ Servet nemsokára „elnyeri büntetését.“ (*Porter*: 68.) Szept. 9-én ezt írja Sulzernek: „Kívánatos, hogy Servet legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk számára.“ (*Porter*: 26.) Okt. 25-én pedig, tehát egy héttel a várva-várt feleletek megérkezése után ily próféta lélekkel jósol Bullingernek: „Még nincs tudva, mit fognak mivelni ezzel az emberrel. A meny nyire én sejtem, holnap elítélik őt és a következő napon kiviszik a vesztőhelyre.“ (*Porter*: 29.) Okt. 26-án már Farel is híven tudósítja a meghozott halálítéletről (*Trechsel*: I. 257), a kit azonban már okt. 14-én fölkért, hogy a kivégzendő áldozat mellett az utolsó lelki szolgálatot elvállalja s ő vagy Viret ne mulasztják el támogatni őt a legkritikusabb napokban ellene föltámadható népbosszu ellen. (*Trechsel*: I. 259. — V. ö. *Révész*: 142. 154.)

Méltóan fejezi be e szomoruan érdekes levelezést, Kálvin következő tudósítása: „A kómikus Caesar (Perrin) három napig betegséget színelve utoljára mégis feljött a tanács elé, hogy ezt a gonosz-

1) Farel aug. 8-án következőkép válaszol: Csudálatos intézkedése az Istennek, hogy Servet éppen ide jött. Tudom megbánhatta ezt, de már későn. Valóban nagy dolog lesz, ha ő mint igaz bűnbánó hal meg s csak egy halálon megy keresztül az, ki 10,000. halált megérdemel. Mikor kevésbé kegyetlen nemét kívánod részére a büntetésnek, baráti szolgálattal léssz oly egyén iránt, a ki neked a legnagyobb ellenséged volt. (*Wallace*: I. 441.)

terőt a büntetéstől megmentse. Mert nem szégyelte sürgetni, hogy e vizsgálat a kétszázakhoz fölebbvitessék. Mégis minden ellenmondás nélkül elítélték őt. Holnap viszik a vesztőhelyre. Rajta voltunk, hogy a halál nemét megváltoztassuk, de hasztalan. Miért nem sikerült, majd szóval tudatom.“ Farelhez. Genf, 1553. okt. 26. (*Trechsel*: I. 257. 258.)

Vajon miért ellenezte oly állhatatosan Kálvin, hogy Servet ügyét a nagy tanács elé vigyék, a hová pedig (ha ugyan erről lehet itt szó!) jogszerűleg tartozott volna. Kivehető az ok saját szavaiból; de megadja a felvilágosítást elég őszintén egyik honfitársa is: a jövővény diktátor a genfiekben a francia szökevények szavazata által uralkodott s ez idegenek csak a kisebb tanácsban voltak biztos többségben. Tehát ha Servet ügyét a nagy tanácshoz sikerül vinni, ott minden bizonynyal megmenekül. (*Nisard*: Francia irod. tört. I. 298. 300. — *Trechsel*: I. 244. 245. — V. ö. az ügy jogi oldalára nézve *Porter*: 42.)

Es vajon miért óhajtotta volna oly állhatatosan enyhíteni a büntetés kegyetlenségét a kegyes reformátor s az iszonyu tűzhalált pallosra — lágyítani. Megfelelhetünk e kérdésre is ép oly világosan. Mert e feltűnő kegyesség is félreismerhetetlenül rá vall arra a „csodálatos ép és jó érzékre“, melyet oly sokan még ma is bámulnak Kálvinban. Aligha volt ugyanis a XVI. sz.-i Európának, a kath. inquisitorokat ideszámítva, könyörtelenebb embere a genfi zsarnoknál. De még az ő vakbuzgó fanatizmusa is visszaborzadt a fenyegetőn feltűnő Nemesis láttára. Ha Servetnek egyszerűen csak fejét veszik a szokott genfi vérpádon, halálesete rögtön elenyészik a genfi áldozatok hosszú sorában s nem akad a világon senki oly vakmerőn kiváncsi, a ki a bűnösnek kikiáltott eretnek gonosztevőt számon kérje valaha a kegyes Isten emberétől. „kinek kezéről a legjobb polgárok vére párologott.“ (Lásd *Révész*: 139. — V. ö. *Bpesti Szemle*. XVII. 234.) Mig ha kath. inquisitio módja szerint vesztik el, nincs a világnak oly magas Montblancja, mely a szokatlan protestáns máglya fellobogó lángját a kíváncsi Róma szemei elől elrejthesse. Nagyon is félő volt, hogy a feltámadó Jura szele lerohan a borzalmas tűzrakásra s a felragadt sziporkát ráhavazza a szomszéd Tridentben zsinatoló kath. egyházi atyákra és a kiszenvedt vértanu hamvait szanaszét hordja Olasz- és Németország sík téerein. Ámde az együgyű genfi tanács ebben az egyben nem engedett még saját prófétájának sem. A kevésbbé finom érzékű városatyák nem akartak alább állani az oly sok ízben feldicsért s példaképpen elébök állított lyoni kath. inquisitiónál. És Kálvin három napi izgatott tanácskozás után végre is engedett: kénytelen-kelletlen meghajolt a földidézett kérlelhetetlen fatum előtt. „Rettentetes következetességű“ reformátorunknak mit volt mit tennie, kedvetlenül is megbarátkozott, bármennyire is visszariadt előbb, az általa gerjesztett protestáns máglya tűzével. És fellángolt a champelmezei „lassu tűz“, mely oly kirívón rávilágított a sötét háttérben lefolyt borzalmas drámára s mely fojtó füstfellegével lassan-lassan elborította a „legnagyobb reformátor“ élete összes sikerét. (V. ö. *Porter*: 52. 53.)

Porter szerint az ítéletet csak okt. 27-én, a vérehajtás reggelén, adták tudtára a szegény fogolynak. Talán számítottak arra, hogy a hirtelen rá szakadó végzet megtöri a spanyol kevélységét annyira, hogy visszavonja vakmerő tévelygéseit, készséggel elfogad mindent; sőt aláír a genfi lelkészek egyedül üdvözítő hitének is. Maga Kálvin jegyezte fel gondosan számunkra az oly véletlen lesújtó hír hatását. Mikor a két hónap óta élet-halál közt reménykedő szegény rabnak értésére esett, hogy közel utolsó órája: megállt, mint egy kőbálvány, oly némán és mozdulatlan. Majd mélyen felsohajtott. Azután felordított egy örülthöz hasonlóan. Végre visszatérvén ereje, bőgni kezdett, mint a spanyolok szoktak: kegyelem, kegyelem! (Ut tantum Hispanico more reboaret: Misericordia, misericordia. *Bock*: II. 371. — *Porter*. 29.) Valóban egy orvos leírása nem lehetne hivebb, mikor betegét az utolsó agoniában megfigyeli; sem egy engesztelhetetlen ellenségé nem szívtelenebb, mikor a rég érlelt bosszu lecsap áldozatára.

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. sept.

(Hyacinthe atya hagyománya. — A francia protestánsok munkássága a XIX-ik százban, közölve a Chicagói világiállítás alkalmából. (Les ouvres du Protestantisme francais au XIX. siècle). I. köt. Páris, Fischbacher.)

Miután Loyson Hyacinthe a párisi gallican egyházban való minden teendőjével felhagyott, saját kifejezése szerint, lelkiismerete és Isten elé állott, mintha a halál pillanatában lett volna, és még egyszer vallomást tett azokról az elvekről, melyeknek életét szentelte. Az általa közölt kis munkának, három része van. A két első már ismeretes: az ő tiltakozása az 1870-iki zsinat ellen és levele a maga házasságáról. A harmadik rész címe: „a halál előtt“, mely így is kezdődik: „Ez az én véghagyományom.“ Sajátságos, és azt is mondhatjuk szerencsés véletlen, hogy a mikor e munka megjelent, ugyanazon a héten adattak ki francia nyelven a „Levelei és nyilatkozatai“ a híres müncheni tanár Doellinger abbénak, Hyacinthe barátja és tegyük hozzá, a munkában társának. Ezt egyébiránt megfordítva is mondhatjuk, és épp annyi joggal, t. i. hogy Hyacinthe volt a Doellinger társa. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy mindkettő ugyanazon ügyért munkált a maga külön adománya szerint. Tehát természetes, ha itt egymás mellett említettnek a nagy német tudós és a francia szónok. Mindkettő ugyanazon téves feltevésben volt, midőn azt hitték, hogy a római egyházat lehet reformálni; mindkettő megütközött a pápai csalhatatlanság elvén, és tiltakozott ellene; s mindkettő ugyanazon megpróbáltatásokon ment át, és ugyanazon anathemákat vonta magára; mindkettő állhatatos volt hitében és kitartott az utolsóig. E két férfi az ó-katholicismusnak két nagy alakja. Mindazonáltal nem akarom itt Doellinger leveleit is ismertetni, melyeket Bonet-Maury tanár fordított le, hanem csak Hyacinthe legújabb nyilatkozatait.

Ez előlegezett véghagyomány nagyszerű nyelven van írva, mint a hogy az ex-carmelita mindig irt és beszélt. Bárminő kifogást

lehet tenni Hyacinthe-al szemben, de azt nem, hogy ő nem volt őszinte. Lehet, hogy ő gyakran csalódott, de a mit tett, azt mindig lelkiismerete szabadságával és őszinteségével tette. Nála nem található semmi számítás, semmi alkuvás, csak az igazság szüksége, a nélkül, hogy annak a következményei nyugtalanították volna. Sőt az sem bizonyos, hogy vajon számot vetett-e mindig a következményekkel, melyek az általa felállított elvekből folyhatnak. Ugy látszik, hogy a logikára nem igen nézett, a mint ezt vég hagyományából látni fogjuk. Minthogy a katolikus dogmákhoz ragaszkodott, csodálni lehet, hogy mit irt ebben. Ehez hasonlót egy korábbi iratában sem lehet találni. És ez különös érdekességet kölcsönöz iratának. De vegyük rendre. Említettem szabadelvűségét. „Tizenhatsz éves koromban, hogy pap legyek, elszakasztottam magamat mindattól, a mit e világon szerettem, s a miről álmodtam. Harmencz éves koromban, hogy barát legyek, elhagytam St.-Sulpice-t, a papok e komoly és kedves családjának helyét. Tizenkét évvel később, feladva sok őszinte, de fájdalmas illúsiót, megszakítottam hitazonoki pályámat akkor, midőn teljes siker, mondhatom, fény kísért; leszálltam önkéntesen a Notre-Dame szószékéről, hogy harcoljak nyíltan a legrosszabb caesarismus, a pápai ellen, és a legrosszabb illúsió, a baráti rendszer tökéletessége ellen. Kiátkoztak, de én azért katolikusnak maradtam. A pápa elkülöníthet a látható egyháztól, a mely felett uralkodik, de nem a láthatatlantól, melynek Krisztus a feje. Én a végsőig mentem a keresztény szabadság igénylésében és kiátkozásom után három évre megnősültem, papnak maradva. E napon tettem életem legkövetkezetesebb, legbátrabb, s mondhatom a legkeresztényiebb cselekedetét. Hogyha újra kellene kezdenem az életet, ugyanazon lelki állapotok és ugyanazon külső körülmények közt, csak azt ismételném, a mit tettem. Bízalommal viselem a felelősséget a legfőbb bíró törvényzéke előtt.“

Ime a szív teljes őszinteségével felmutatva a mult csalfa képei. Ime a becsületes lelkiismeret, mely ellenállhatatlan vonzást érez a szabadság iránt, és a mely a papságban a barát-állapotot tartja a tökéletesség példányának, s ime egy élet tapasztalata után ugyanaz a lelkiismeret arra jön, hogy keserűséggel azt kiáltsa, hogy mindez csalódás, hazugság, de reményét nem veszve, ekkor az igazságot egy más életben keresi, szakítva a társadalommal, a hol élete lefolyt. Bizonyos nagyszerűséget nem lehet ez élettől megtagadni. Sokan a kik így kezdettek, az uton megállottak, vagy visszafelé mentek.

Miután Loyson Hyacinthe így csalódásait és keserőségeit felmutatja, tovább folytatva azt mondja, hogy minden dolgon felül helyezte hazájának és egyházának szeretetét. A következő lapokon Franciaországhoz azt az intést intézi, hogy őrizzék meg a positivismustól és atheismustól. Azután valódi ékesszólással a róm. kath. egyházról szól, melyet azzal vádol, „hogy a lelkekben kioltotta a lélekben és igazságban való imádást, melyet az isteni alapító örökségképpen hagyott számára, mint az ő vallásának lényegét, és azt gyermekes szertartásokkal, tarka-barka legendákkal helyettesítette, és bucsujárásokkal, ez annyira népszerű dolgokkal, hogy azok inkább pogányok.“ Beszél a munkáról, melyet az őskereszténységhez való visszatérésre nézve tett, az egyházközségekről, melyeket ő alapított, egyet Genfben, egyet Párisban. . . Valószínű, hogy csalódásnak fog bizonyulni a mit ő az ő-katholicismus, vagy a mint ő kifejezi, a gallican catholicismus jövőjére gondol. Például a mikor úgy látja, hogy a gallicanok és liberalisok sokkal nagyobb számmal vannak a francia katolikusoknál, mint látszik, és hogy szerencsésnek tartaná rájuk nézve, ha a Concordatum eltöröltetnék. Valóban csodálni lehet, hogy ő így hiteti magát, mikor a tapasztalat eléggé megmutatta, hogy magában Párisban sem tud a gallican egyház a maga forrásaiból megélni. Az istentiszteletek gyakorlása? Mikor ő végzi, mindig nagy számú hallgatóság van, de vajjon, úgy lesz-e, ha más hitszónok lesz. Több mint valószínű, hogy maga is úgy látja, bár nem beszélheti, hogy a párisi egyház mindenekfelett az ő alapítóján nyugszik, és hogyha ő már nem lesz, nem bizonyos, hogy fen fog maradni, annyira, hogy azt a hollandi jansenista egyháznak a gondjaira is bízta. De a legérdekesebb része Hyacinthe atya vég hagyományának, kétség kívül, az utolsó, hol a francia katolikus egyház reformjáról beszél, mely reformnak „ő is akar szentelni néhány évet, mely neki még e földön adatik“. Nagy meglepetést kellett hogy előidézzon a katolikusoknál, maguknál a gallicán katolikusoknál, kik Hyacinthe atyát követik és szeretik, a vég hagyományába foglalt theologiai eszméinek olvasása. Némelyek azt mondták erre, „hogy Hyacinthe atya úgy látszik arra az álláspontra ment át, mit a vallási evolutio iskolájának lehetne nevezni.“ Mi magunk mindenestre távol állunk a kitűnő hitszónok által ott kifejezett dogmatikai eszmék legnagyobb részétől. Nem akarja, hogy az ember úgy álljon a mult mellett, mintha a kereszténység lenne az utolsó szó. Ugy látszik tehát a kijelentés nem végződött bé, nem teljes. A judeo-keresztény mult csak kiindulás pont, de a megérkezés pontja az más. „Az első ke-

keresztényeknek, ez egyszerű és tanulatlan embereknek s maguknak az apostoloknak is, kik számosan voltak, az Isten nem jelenthetett ki oly igazságokat, melyeket ily kiadású emberek el nem hordozhattak... Mi meg fogjuk őrizni Izrael prófétáinak és a kereszténység apostolainak beszédeit, mind a két szövetség ihletett szentjeinek tanításait, de többé nem fogjuk összezavarni, a mint azt oly gyakran tették, az Isten ígését az emberi hozzáadásokkal, melyeket a józan kritika naponta felfedez. Bizonyára Isten beszélt az emberekhez, de más emberek által beszélt, kik egy mivoletlenebb fajhoz, s hasonlíthatatlanul alantabb álló, s némelyek épp barbar korszakhoz tartoztak.“ Ez távol áll az inspiratio dogmájától, a hogy azt a katolikus egyházban tanítják. És az inspiratio eme fogalmával más dogmáknak a szilárdsága és változhatatlansága meg nem állhat, hanem módosítást kell hogy szenvedjen. És tényleg, a mint látni fogjuk, Hyacinthe atya nem is hisz többé az egyház régi dogmaiban. Tegyük hozzá, hogy ő jó utat tett meg a conciliumoktól és azok tekintélyétől. És itt nem az újabbkori conciliumokat értem, nem; hanem a régi egyetemes conciliumokat, azokat, a melyek kevéssé vagy éppen nem voltak megoszolva határozataikban.

Tovább menve, Hyacinthe atya azok ellen kel ki, a kik nem akarnak isteni kijelentést látni, csak a bibliában. Nem igaz, mondja hogy minden vallás a kereszténység kivételével értéktelen. „Végre is ne feledjük a tudományt, mely maga is kijelentés, nem kevésbé bizonyos, mint más, és mint más isteni is és emberi is egyszersmind. A különböző egyházak papságai nem vetettek számot úgy, a hogy kellett volna, és így hozzá jutottak ahhoz, hogy az ész és hit között egy sajnos, és kevésbé alapos ellenkezés teremtsék és tartassék fenn. Fontos tehát, sőt elkerülhetetlen, hogy a mi tanításaink emberi formulái és hiányosságai megjavíttassanak, hittani könyveinkben, szent történeteinkben és theologiai értekezéseinkben, hogy azok a történelmi, földtani és csillagászati, erkölcsi és politikai tudományok eredményeivel összhangba hozassanak.“ És Hyacinthe atya azonnal alkalmazza is eszméit a teremtés dogmájára, a mint azt a katolikus egyházban még most is tanítják; megmutatja a meghatározott idő és meghatározott tartam szerint való teremtés képtelenségét. Nyitva akarja hagyni a kaput a Darwin-féle egyszerű elméleteknek. Ugyanazon eszmék világánál az eredendő bűn dogmája is annyira módosul, mint a teremtésé: „Ne feledjük, hogy a bűn az Isten igazsága, mint az embereké előtt lényegesen és kizárólag személyi; mi nem taníthatjuk többé, hogy egynek a vétke beszámít-

tatik mindenkinek; mi a Genezis első lapjain nem fogunk többé mást látni, csak egy tisztán történelmi elbeszélést.“ Így van az örök büntetés dogmájával is, melyben Hyacinthe atya nem hiszen. „Nincs — mondja — örökkévaló pokol, sem ezen, sem a más világon, mert a bölcs és jó Isten ki előre látott mindent, nem adott többé vagy kevésbé hosszú időt a rosznak azért, hogy végül kihozza a jónak fényes diadalát. A dolgokban és az emberekben immanens igazságosság, ez az Isten munkája, és hogy ha ez igazságosság szigorúan bünteti az embert a siron innen és túl, ez mindig arra van, hogy a vétkest javítsa.“ Azután a tisztán vallási és theologiai eszméről minden átmenet nélkül a társadalmi eszmére tér át lelkes szónoklatban sóhajtva a földi nyomoroknak és az emberi vétkeknek megszüntetése után. „Nyissátok ki e társadalmi poklot, minthogy a más világi ugy is zárva van, és mindig ugy marad!

Emeljétek fel a vétkeket, a foglyokat. Bátorítsátok az őszinte megtérésben, az erényben, s következőleg a becsületben való megerősödésben! Teljesítsétek végül a Mester szavát, megelőzve itt alant az Istenországában a büszke és képmutató farizeusokat!“ Végül pedig ezeket mondja: „Erkölcsi és társadalmi megújulás vallási megújulás által: ezek az én végszavaim, *verba novissima*. Az őszinte lelkek arra vannak szánva, hogy egy napon ugyanazon vallásban találkozzanak, és akkor nem lesz, ismétlem még egyszer az evangéliummal, itt vagy másutt, csak egy sereg egy pásztor alatt. Ez az én véghagyományom.“

Mindez nagyon szép és nagy szívre mutat. Ezek egy katólikustól, a milyen Loyson Hyacinthe, bátor nyilatkozatok, a melyek merészeknek látszhatnak az orthodox protentánsok nagy része előtt is. Tény, hogy Loyson Hyacinthe korábbi irataiban semmi sincs, a miből előre lehetne látni a tartalmát az ő véghagyományának. És ez új lapok, e legújabb szavak, ez egyházi eszmék előtt én csak ismét azt a kérdést teszem, a mit mindjárt elől is feltettem, hogy vajon számot vetett-e ő mindazokkal a következményekkel, melyek hasonló állításokból folynak? Szívével, jó érzékével és eszével beszélt, a nélkül, hogy törődött volna logikai számítással. De ez forradalmat jelent a katholicismusban, hogyha az a gyakorlatba viszi át az ex-carmelita eszméit. Sőt többet. A katholicismus mind mint szellemi és erkölcsi eszme, mind mint gyakorlati vallás megszűnik létezni. És nemcsak ez. Hyacinthe atya tényleg egy hierarchicuson szervezett egyházat akar pápával és püspökökkel. Hogyan nem veszi észre, hogy azzal a csekély tekintéllyel, melyet ő a mult és jövő

zsinatoknak enged, s a magyarázat ama szabadságával, melyet az egyéni lelkiismeretnek látszik adni mindarra nézve, mi a biblia tartalmát illeti: nehezen fogja a változhatlan alapot megtalálni, melyen azt a nagy épületet felemelje, a melyről álmodik. Ez tiszta csalódás az ő részéről. És ez azt mondatja velünk, hogy Hyacinthe atya eszméiben nincs összeillőség; sohase tudta levetkezni első neveltetését, a tekintélyen és formalitáson alapuló katholicismust, mely az emberi lelkiismeretet elneveli. Véghagyományában nagyon messze ment, messzebb, mint sok protestáns, s végül visszaesik az egyház római katolikus fogalmába. Ez sajnós, de kikerülhetetlen volt. Mind-ezek mellett is Loyson Hyacinthe műve rokonszenvet ébresztő.

— „Les oeuvres du Protestantisme francais au XIX-e siècle“, a könyv, mely e czímet viseli a chigacoi világhiállítás alkalmából jelent meg. Már az 1878 és 1889-iki francia világhiállításon is a francia Protestantismus mutatott fel műveiből. Ez évben a protestáns művek részleges kiállításától eltekintve, a francia protestantismus egészében akart Amerika előtt megjelenni és gyakorlati életéről áttekintést adni: így jött létre az a kitünő mű, melynek czímét idéztem. És a mi annak értékét növeli, hogy a bizottmány, mely erre a czélra alakult, különféle irányú emberekből állott: lutheranusokból és reformatusokból, orthodoxokból és liberalisokból, nemzeti egyházbeliékből és independensekből. A protestantismus minden árnyalatának voltak ott képviselői. És mindenik kellő figyelembe részesült a munkának fontossága szerint. A francia protestantismus oly gyakran nyújtotta a magoszlásnak és civódásnak képét, hogy jól esett ez alkalommal látni, hogy egy szív és egy lélek, mikor arról van szó, hogy jótékony és áldott munkásságának bizonyítékait a külföld előtt mutassa bé. Az érdekes szövegen kívül a könyv illusztrációkat is tartalmaz elsőrangú művészeinktől. A szövegbe nyomott ábrákon kívül külön képek is vannak: id. és ifj. Coquerelé, Monodé, Pressenséé, Bersieré és Coligny emléksobrái s különösen sikerültek az id. Coquerelnek Scheffer Ary festménye és az ifj. Coquerelnek Dumilatre szoborműve után készült képei. De mondjunk valamit a szövegről is. A kötetet a francia prot. egyház rövid, de alaposan irt története nyitja meg a 16-ik századtól napjainkig. Hogy a multtal kezdi, ez azért van, hogy annál inkább lehessen érteni a jelen munkáját. Mikor az ember látja például, hogy mi volt a protestantismus állapota e százév kezdetén, a mikor Párisban csak egy egyházközség volt, meg kell hogy lepje az a munkásság és erély, mely a mostani kedvezőbb állapotot létrehozta. Kö-

vetkezőleg a bibliai társulatokról van értesítés. Ez egészen természetes, hogy miután az üldözött protestantismust felmutatta, annak a könyvnek a történetéről szóljon, mely az üldözötteknek fentartója és vigasztalója volt. Nagyon rendszeresen van kimutatva a különböző biblia társaságok alakulása, melyek czélul a biblia terjesztését tűzték ki. Azután meg a missióról ír a könyv, melyet a protestánsok otthon és külföldön végeztek. Egy fejezetet a lelkész-nevelés ismertetésének szentel, felmutatva a theol. intézetek fejlődését. Azután a jótékonyosság műveit ismerteti, az árva, a menedékházakat stb. A kötetet a prot. sajtóról adott ismertetés zárja bé. A protestans sajtó az utóbbi husz év alatt különösen nagy haladást tett. Jelenleg hatvan lap van a folyóiratokat is odaértve.

Csak nevek ezek, a miket ide irtam, de szükségesek voltak, hogy némi fogalmat adjak a francia protestantismusnak a Chigacoi világhiállításon való bemutatásáról. A fényesen kiállított munkából együtt láthatja a külföld a francia pretestánsok családját a haladás és erkölcsi emelkedés munkájában.

CHARRUAUD. 4

Berde Mózes.

Szül. 1815 † 1893. sept. 22.

Berde Mózes meghalt s a magyar művelődésügy egén egy fényes név vonult fel fejedelmi fénynyel.

Berde Mózes több mint fél millióra menő vagyonát az unitárius vallásközönség iskoláinak hagyta végrendeletileg.

Bámulatos élet: a legegyszerűbb a legnagyobb szerű vonásokkal.

A harminczas években egy férfi szelleme világolt e hazarészben, mint a szabadság és nemzeti újjászületés eszményképéé, ki a szabadságszeretetnek az Uj Világ fényénél gyújtott uj szövétneket. Azok között, a kiknek kebelében a szent tűz lángot fogott, és az újjáalakulás nagy eszméi iránt fogékonyságot tanusítottak, volt az ifju Berde is, ki még színről-szinre láthatta a nemzeti eléhaladás, szabadság és mivelődés emez ujkori apostolát. Egész életére ő gyakorolja a legmélyebb és legirányadóbb befolyást. Keresett ügyvéd lesz Kolozsvárt, de a mindennapi dolgok mellett, lelkét magasabb, államférfiui gondolatok foglalkoztatják. Mikor kiüt a magyar szabadságharcz, kitűnő honfitársa már nincs többé, régen poraiban nyugoszik; de a kit Erdély köznemességéből élhiv a haza, hogy szónoklataival a székely népet honvédelmi csatákra buzdítsa, hogy mesés, csodás ellenállást szervezzen: az, a kit a magyar történelem úgy irt bé arany betűkkel lapjaira: *Berde Mózes, Háromszék kormánybiztosa.*

Farkas Sándor a szabadság könyvével járult Széchenyi

nemzetalkotó nagy munkájához, Berde a hős Gábor Áronnal, Háromszék dicső önvédelmi harcával a Kossuth által vezetett magyar szabadságharcához.

Az ötvenes években osztozik a mártýromságban, melyet a haza jobbjai külföldi, idegen börtönökben szenvednek.

Az alkotmány helyreállítása kor, mint követ szerez a magyar országgyűlésen főképpen a székelység iránt új, elévülhetlen érdemeket. Azután néhány évi osztálytanácsosság után a csendes magánéletbe tér vissza.

Egyszerűen él, a mily egyszerűen csak egy polgárnak élni lehet és minden gondja a már a forradalom előtt szép őszszegre emelkedett vagyonának és a szülőitől nyert örökségnek gyarapítása. Barátaival sejtetni engedte, hogy életmunkásságának anyagi eredményével is meszszenenő czélok lesznek őszszekötve. És im ez ma nemzedékeket boldogító s reánk nézve minden értelemben fölemelő tény, valóság.

Bámulatos élet! Magasra emelkedve, széles látkört, nagy miveltséget szerezve, egyetemes, általános emberi eszméktől vezéreltetve, de lelkesedésével mindig azt a földet ölelve át, a mely őt egy szerencsés pillanatban magasabb rendű érdekek szolgálatára szülte, és mindezek mellett abban az egyszerűségben mindig megmaradva, ez erényt mindig megtartva, a melylyel kiindult szerényen e dicsően megfutott életpálya!

Bámulatos élet!... Szabadságszeretete szülte a nagy érzelmeket, egyszerűsége a nagy, óriás vagyont.

Neve örök betűkkel fog fényleni. Bethlen Gábor, a nagy erdélyi fejedelem óta, e hazarészben senki nem hozott nagyobb adományt a nemzeti művelődés oltárára.

PÉTERFI DÉNES.

Berde Mózes végrendelete.

Itt közöljük a nagy alapító végrendeletét :

„Végrendelet.

Korom int : hogy rendezem házamat, ügyeimet, testemnek és lelkemnek ép és egészséges állapotjában.

Halálom esetére mai napig tett szóbeli vagy írásban tett minden végrendeleteimet, intézkedéseimet ezennel megsemmisítem.

Törvényes egyenes örököseim nem lévén, kiknek köteles részszel tartoznám, lelkemben azon kérdés merült fel : kinek javára és érdekében rendelkezem, véres verejtékkel szerzett vagyonomat kinek hagyományozzam ? és lelkem esmerete felelete ime : szenteljem a közjóra, de tekintettel rokonaimra is.

Ime az irány, melyet lelkem esmerete megjelölt :

Tehát valamelyik testületnek, melynek élete biztos, a közjóra fennállása hasznos, vagyonkezelése megbízható, és hasonló intézetek között leginkább van szüksége segélyre, hagyományozom ezen végrendeletemben minden ingó és ingatlan vagyonomat jogaimmal együtt.

Ilyen testület a Magyar Unitárius vallás-közönség (Status Unitarius), melynek nyomasztó szükségei segélyért kiáltanak, midőn más és a többi egyházfelekezetek, részint királyi, részint gazdag magánadományozások által és az unitáriusoktól jogtalanul és erőszakkal elvett alapítványokkal, oskolákkal oly gazdagok, hogy segélyre épen nem szorulnak.

A méltányosság, az osztó igazság és lelkiismeretem parancsát követem tehát, midőn ezennel végrendelem a magyar unitárius vallás-közönséget egyetemes, általános örökösömnek (Universalis Haeres) minden ingó és ingatlan javaimban és jogaimban kivétel nélkül, de az alább látható és általa szorosan megtartandó feltételek és szabályzatok megtartása mellett :

1. §. Halálom után leltározza azonnal minden javaimat, rendezi, gyümölcsötztetését útnak indítja és örökre külön számadás mellett nevenem kezeli.

2. §. Az évenként befolyandó jószág- és kamatjövedelmekből há-

rom év alatt pontosan kifizetendi a következő hagyományaimat a nevezett hagyományosoknak:

a) Berde István, Andor, Gábor és Juliska testvéreknek, az én keresztgyermekeimnek egyenlő arányban osztandólag két ezer forint.

b) A laborfalvi unitária Ecllésiának tornya, temploma javítására egy ezer forintot.

c) a kolozsvári unitária Ecllésiának négy ezer forintot.

d) a kolozsvári Valéria árvaháznak kétszáz frtot.

e) Kolozsvárott állítandó vakok intézete alapjára, a város kezére adandó öt ezer frtot.

f) Márkos Ferencznek egy ezer frtot o. é.

g) Toroczkói unitária Ecllésiának, illetőleg oskolájának a székelyfiuk taneszközei megszerzésére 300 frtot. ⁵

h) Korpádi, Buni gazdasági cselédeimnek családonként egy-egy darab csász. aranyat.

a) b) c) d) e) g) alatt nevezett hagyományok árvai szabályzat szerint kezelendők vagy ingatlanokban fektetendők;

a tőke el nem költhető;

a kamatok $\frac{1}{4}$ része tőkésítendő, $\frac{3}{4}$ -de elkölthető a nevezett célra; Berde Móza alapítványa név alatt kezelendők.

3. §. Az írt legatumok kifizetése és az írt feltételekhez képest elrendezése után:

a) a kereszturi Unitarium Gymnasium részére tőkepenzeimből külön kiszakít egyszázezer frtot o. é., melyből a nevezett oskola a kamatok $\frac{1}{5}$ -ét tőkenevelésre fordítja, $\frac{4}{5}$ -ből a tanárok fizetését fedezi, ha mi fenmarad: az oskola könyvtárát gyarapítja és egyéb szükségeit fedezi;

b) Kolozsvári unitárius főiskolánk részére egyszázezer forintot szintén kiszakaszt s ebből ötvenezer forintot ezen oskolánk teljes és czélszerű kiépítésére fordít, de óhajtanám, hogy az egykori, most a Collegiumhoz foglalt tanári lakás tartassék fenn bérháznak a jövedelem megnyerése végett, és az új építkezés történjék az udvarban, vagy a telek hátulsó részében, a végén; 50000 forint $\frac{4}{5}$ -de kamataiból állítsák három tanári szék, $\frac{1}{5}$ tőkésítsék hasonló célra.

4. §. Fentebb tett intézkedéseim teljesítése után fennmaradandó értékpapírjaim és tőkepenzeim kamatai $\frac{2}{5}$ -de tőkésítendő, $\frac{3}{5}$ -de elkölthető évenként az alább látható célokra, és pedig:

a) Berde Áron kedves öcsémnek haláláig fizet évenként 500 frt ötszáz forintot o. é.

b) Ötszáz forintos alapítványt teszek évenként, az oskolai év végével kifizetendő, kolozsvári főiskolánk azon rendes tanáranak, a ki

leczke óráját teljesen, minden percz levonása nélkül kitölti, egy órát sem mullaszt el, órája alatt csak tantárgyával foglalkozik s jó sikerrel tanított; ezen alapítvány fel nem osztható; czélom evel az, hogy szorgalomra serkentsem a tanár urakat s jutalmaztassék a szorgalom és lelkiismeretes működés.

c) Szegényebb és új alakuló Ecclesiáinknak feloszt évenként 1000 frt egy ezer frtot o. é.

d) Ecclesiáink egyházi tanítói jutalmazására, kik tantárgyaik mellett a méhészetet és gyümölcsészetet is tanítják jó sikerrel, kioszt egy ezer frtot o. é. évenként.

A felül maradáno kamatokból rendelkezhetik, mely nevezetes összeget teszen évenként, de tekintettel ezen végrendeletem elveire és szellemére, oskoláink, egyházaink javítására, emelésére, minden luxuriosus építkezések kizárásával.

e) Évenként Kolozsvártt tartandó főtanácsi gyűléseink alkalmával adandó egy közebédre hagyok 300, háromszáz frtot o. é.

f) A 2. §. alatt megnevezett legatumok kifizetése után az 1. §. értelmében befolyandó jövedelmekből egy tőke alapítottassék, melynek évenkénti jövedelme a hagyatékomat kezelendő biztosok jutalmazására fordítandó.

5. §. Házi butoraimat, köntösseimet, fehér- és ágyneműimet, pecsétnyomóimat, fegyvereimet öröklő Berde Béla; wertheim cassámat és tölgyfa íróasztalomat a vallásközönség, melyek a tanács-terembe helyezendők.

6. §. Kolozsváratt a Széchenyi-téren fekvő 20. h.-szám alatti telkemet a rajta fekvő építményekkel azon feltétel alatt hagyom a vallásközönségnek, hogy ennek jövedelméből kifizetvén minden adókat és költségeket, melyek a házzal kapcsolatban vannak, a fennmaradandó jövedelem $\frac{1}{6}$ -dét tőkésíti évenként, $\frac{2}{5}$ -öd részéből a telek kiépítésére tőkét gyűjt, $\frac{2}{5}$ -öd részét a Berde családból származó és oskoláinkban tanuló ifiaknak ösztöndíjba kiosztja.

7. §. Kolozsmegyében Korpádon és határaiban fekvő ingatlan birtokaimat minden jogaimmal öröklő Berde Béla és az Unitarius vallásközönség a következő szabályzattal:

Berde Béla kedves öcsém és mindenkor az ő törvényes fiú örökössei közül a legidősebb fiú bírja, használja és élvezze jövedelmeit felosztatlanul, felosztani, megterhelni adósságokkal, vagy megcsónkítani, részben vagy egészben eladni szabad nem lészen, ellenkezőleg azt conserválja, szépíti, javítja és kihalásuk után teljesen teher-

mentesen a rajta találtatandó építményekkel át száll a vallás-közönségre, melynek évenként fizetnek egy darab cs. aranyat jogai elismerése czímén.

8. §. Kis-Küküllőmegyében N.-Bunon és ennek határában fekvő birtokaimat minden jogaimmal, az ezekben találtató építményekkel, minden ingó javakkal, terményekkel örökli a Vallásközönség, és ennek jóvedelmeiből ezennel kenyér, illetőleg czipó alapítványt teszek, és pedig:

Kolozsvári főiskolánkban 100, száz, Tordai iskolánkban 50, ötven, Sz.-Kereszturi iskolánkban 50, ötven, összesen 200, kétszáz jó erkölcsű, igazán szegény, jó tanuló, a törvényeket tisztelő, unitárius tanuló részére úgy, hogy minden tanuló kapjon naponként három jó, egészséges, tápláló kenyeret vagy czipót; ilyen czipót egy 16 kupás erdélyi vékából szokás sütni 60 darabot, egy óra kell tehát $1\frac{1}{2}$ véka, 10 óra, tehát egy iskolai évre 15 erdélyi 16 kupás véka búza; az összes évi szükséglet 3000 véka.

A laborfalvi Berde, Márkos és más tanulóknak is kikötöm az elsőbbségi jogosultságot a czipó-alapítványra, szülőföldem iránti szeretetből.

9. §. Tőkepénzeim és ingatlan birtokaim gondos és hasznos kezelése iránt megvagyok győződve, esmervén vallásközönségünk lelkiismeretes kezelési rendszerét és szokását, mégis, miután korunkban a kapzsiság és korrupció annyira terjed, nem tudom eléggé kérni az illetőket, hogy ezen czélokra tett, sok fáradsággal, áldozattal szerzett hagyományomat épségben őrizze meg, mire egyébiránt felelősséggel is köteles; felhivom egyszersmind az ország közoktatási miniszterét, illetőleg kormányát is, méltóztassék kegyes figyelmével kísérni ezen hagyaték kezelését és a végrendelet végrehajtására felügyelni, szükség esetében az illetékes hatóságot reá szorítani. Ezen avatkozás azt hiszem autonomiáknak nem árthat.

10. §. Czéлом volt, az ma is, hogy tőkepénzeimet, értékpapirjaimat ingatlanokba fektessem de nem sikerült, erre hívom fel a vallásközönséget is, méltóztassék adandó alkalommal egy czélszerű, jóvedelmes fekvő birtokba befektetni, s ez esetben csak, Buni birtokom is eladható, hogy minden vagyonom egy testben legyen, Kolozsvári házam és Korpádi birtokom kivételével.

A tőkepénzek és papirok nagy óvatossággal kezeltesenek.

Ha ingatlan birtok vásároltatnék, a tőkepénzek, papirok, sőt a Buni jószág árával is, a vásárlandó birtokon a befektetett értékek alapítványai rajta feküsznek, illetőleg hordozni fogja.

11. §. Azokat, kik ezen végrendeletemet bármily okból megtá-

madnák perrel, vagy bármily okból máskép, ezennel kizárom minden vagyonomból.

12. §. Ezen végrendeletem pontos végrehajtására és tömegem további kezelésére felkérem, illetőleg megbízom az Augustinovich alapítvány az időszerinti kezelő biztosságait, a kik főgondnokunk és püspökünk mellé az egyházi főtanács által elválasztandó három gyakorlati esmeretekkel bíró urak felügyelete és rendelkezése szerint és felügyelete mellett teljes felelősséggel járnak el, s eljárásukról leszámolnak az Egyházi fő, illetőleg képviselő Tanácsnak.

13. §. Temetésem, mint életem volt, legyen egyszerű, koszorúk és czifraság nélkül reggeli órában, egész csendességben, nem kriptában, hanem hideg földben, síromat fedje egy nagy kőkoporsó hazai anyagból, a lehetőleg legkeményebből, ha halálom Bunon lesz, a gyümölcsösömben, egy nagy, egyedül álló nagy szép tölgyfa alá, ha Kolozsvártt — a köztemetőben.

Aláírásom előtt megjegyzem, hogy jelen végrendeletem 3-ik oldalon alsó 10-ik sorában írt e), betű, valamint a 4 oldal felső 16. sorában ezen szó: áldozattal, általam helyesbítették.

Hogy ezen két ívre terjedő saját pecsétemmel lepecsételt, sajátkezűleg írt és sajátkezűleg általam aláírt végrendelet az én végakaratomat tartalmazza, az erre felkért és együttesen jelenlévő végrendeleti tanuk előtt aláírásommal igazolom.

Kelt Kolozsvártt, 1888. szeptember 10-ik napján.

Berde Mózsá, s. k.

Alólírott Tamássy János és Szász Ádám, mint az általunk személyesen ismert kolozsvári lakós Berde Mózes úr által felkért és együtt jelenlévő végrendeleti tanuk, igaz hitünk szerint bizonyítjuk, hogy nevezett Berde Mózes úr, a mi együttes jelenlétünkben közös magyar anyanyelvünkön, ép észszel kijelentette, miként fennebbi két ívre terjedő és lepecsételt okíratot ő sajátkezűleg írta teljtartalmulag és az, az ő végrendeletét tartalmazza, egyúttal igazoljuk, hogy végrendelező Berde Mózes úr fennebbi végrendeletét a mi együttes jelenlétünkben sajátkezűleg aláírta.

Miről a sajátkezűnk aláírásával adjuk ezen bizonyítványunkat.

Kolozsvártt, szeptember 10. 1888.

Tamássy János, s. k.

Szász Ádám, s. k.

mint felkért végrendeleti tanuk.

Hitelesítés 1 frt.

Jkv. felv. 25 kr.

Bélyeg 1 frt.

1 frt.

Általam a mai napon 569/888. ügy szám alatt felvett jegyzőkönyv alapján bizonyítom, hogy az általam személyesen ismert Berde Mózes úr mint végrendelező, továbbá Tamássy János és Szász Ádám urak, mint végrendeleti tanúk, mindnyájan birtokosok, kolozsvári lakók, ezen okmányon lévő aláírásaikat előttem, általuk sajátkezűleg aláírtnak elismerték.

Kolozsvártt, 1888. Ezernyolczszáznolczvannyolcz évi september 10. tizedik napján.

(P. H.) A kir. közjegyzői kamara 106/86. számú rendelvénye alapján Schilling Rudolf közjegyző helyett:

Dr. Árkossy Gyula, s. k.

8925—893.

Ezen végrendelet a mai napon jelen szám alatt felvett jkönyv alapján kihirdettetett. A királyi törvényszék. Kolozsvártt, 1893. sept. 28.

(P. H.)

Szász Béla, s. k.
kir. ítélőtábla bíró.

Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

D i c s ő s é g.

Ingatag dicsőséget szomjazni, vagy kincset selyem zacskókba tömni: ezeknek csak bolond és halál örvendhetnek. *Shakespere.*

Dicsőség a szemet elvakító semmi. *Petőfi.*

Mi a dicsőség? tündöklő szivárvány, a napnak könnyekben megtört sugara. *Petőfi.*

Mint habgyűrűzés, olyan a dicsőség, szüntelen terjed és halad, míg szélesülve semmiségbe vesz. *Shakespere.*

Féregdicsőség, a miben ragyogsz; álom csupán, mit életnek nevezsz: ma élsz és holnap eltűnysz, és senki sem szól rólad, hogy ki voltál. *Jkai.*

Amely király szereti a dicsőséget, szereti a közjót. *Voltaire.*

Hová lennének el az erényes és dicséretes tények, ha a dicsőséget különösen nem szeretnők. *II-ik Friderik.*

A dicsőség egyedüli jutalma a szép tényeknek, minden más hasznok elmúlnak, vagy épen keserüséggel vegyülnek: a dicsőség megmarad, mikor tisztán áll. *Voltaire.*

Mentől nagyobb az akadály, annál nagyobb a dicsőség. *Molière.*

A dicsőség léptei, mint a gyönyörői csak a sírba vezetnek. *Chateaubriand.*

A dicsvágy minden államban nő, vagy fogy a szabadsággal; a szolgai állapottal pedig épen nem szokott társulni. *Montesquieu.*

Mikor az ember a dicsőséggel hal meg, akkor nem hal meg. *Richer.*

Ha nagy neved keletkezett, ne törpítsd el kevelységgel; ne család, ne ámitsd, hosszasan a közfigyelmet. *Petrárka.*

A dicsőségszeretet legkésőbbben költözik ki szivünkéből, de azt a hiúsággal nem kell összetéveszteni. A hiúság másoktól várja a helyeslést; a valódi dicsőség titkos tanuja pedig a lelkiismeret. *Lambert örgrófné.*

A kik dicsőségre, nagy tisztességre vágynak, gyakran hiányzik befaló kenyerök. *Marmontel.*

A mely sziv magát a dicsőség óhajtására adja, csupán magával tanácskozik s magának hiszen; s bár nagyok tényei, elpirulhatna, ha saját erénye nem sarkalná. *Corneille Tamás.*

D i v a t.

A múlt, mint ószerü rozsdás pánczél, kiesvén a divatból, csak guny tárgyá leszen. *Shakespere.*

A divat csak divat, elkopik, elszakad; majd az, melyik most nem tetszik, szintén elkopik, e'szakad; jön helyette talán furcsább, talán nem is olyan, a melyet kívánunk, de mindenesetre új. A politikai divatok is csak olyanok, mint más divat: míg fényes, míg új, az egész publikum hordja; mikor kopik leveti, zsibvásárra viszi; egy-két elkésett ember hordja még, meg is bámulják érte nagyon, — aztán az is csak leteszi, mikor látja, hogy magára maradt. *Jókai.*

A divat egészen a bünökig hatol. *Voltaire.*

A divatnak annyiban kell eleget tenni, mint egy unalmas szolgálatnak, s csak a meg nem tagadhatót adni meg neki. *Lambert ögrófné.*

D ő z s ö l é s.

A dőzsölés hösszu böjtöt hoz. *Shakespere.*

A dőzsölés, poharazás tönkre tesz. *Shakespere.*

É b e r s é g.

Ugató eb többet ér az alvó oroszlánál. *Amerikai példabeszéd.*

É g. É g a l j.

Az elérhetlen, párosítva a megmagyarázhatlannal: ez az ég. *Hugo Victor.*

Az ég nem a csillagoknál kezdődik, hanem a fűszálak hegyénél (sőt a föld színénél): a fejtünk mindenütt az égben jár (sőt benne vagyunk mindenestől!) *Jókai.*

Az égalj-szülte légység soha sem szilárdul meg, de a szilárdság elpuhul. *Voltaire.*

A szellem finomul az égaljjal. *Schiller.*

Az ember elvadul a vad zord égalj alatt, nevet a barátságos légben és rokonérzetre kel a tisztult légkörben. *Schiller.*

Ha az égboltozat előttünk mindig elleplezve volna, ha azon látvány, melyet nyújt nekünk egy rendezőtől függene; az első nézőpáholynak rendkívüli ára volna. *Maistre gróf.*

E g é s z s é g.

Az egészség mindig ama szilárd és valódi vagyon, mely által mindent tehetünk. *Seigné asszony.*

Könnyű az orvostan rovására beszélni mindaddig, míg az ember egészséges. *Molière.*

A test szilárd egészségével szemben harczol a vénség a betegség ezereivel felvegyerve; bámulatosan ide hatnak a gyönyörévezetek rokonjelleme küzdelemmel. Számítatlan a testi jó állapotban gyönyörködés, annyival inkább, mert annak birtokossa nem szokta kímélni, sőt rontására gyakran idéz elő különféle betegségeket. *Petrárka.*

A gyenge egészség hatás ösztöne a mérsékletnek ; visszariasztja a bujálkodást, s a szerénység tanító mestere. *Petrárka.*

E g y e n l ő s é g.

Keveset tesz, hogy az egyiket így nevezik: „ő magassága“, — a más: „ő szentsége“; hanem az a kemény dolog, hogy egyiknek szolgálni kell a más. Szerencsétlen földgömbünkön lehetetlen, hogy a társaságban élő emberek két osztályt ne képezzenek: a gazdagokét, mely parancsoljon, — és a szegényekét, mely szolgáljon; és a kettő feloszlik, még ezer osztályra, s ezen ezernek is mindannyi külön árnyalatai vannak. *Voltaire.*

Bármit tegyünk is, az egyenlőség mindig hiányos lesz, ha egy napig létezhetne, már a más nap eseményei azt megváltoztatnák. Az egyenlőség megállapítása szörnyeszme; többre menni itt nem lehet, mint kevesbiteni az egyenlőtlenséget. *Bentham.*

Egyenlőségünk abban áll, ha a boldogságra egyenlően vagyunk jogosítva. *Voltaire.*

Az egyenlőség a vallásba befoglalt fogalom; s oly időben, mikor az ember nem ismer más vezért és szabályt, mint a vallásérzelmet, az az egyenlőség, mely neki más időben jognak látszik, ekkor előtte mint kötelesség tűnik fel. *Constant Bénéiam.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

Irodalmi Értesítő.

Gróf Kuun Géza munkája. A kitünő tudós író, kinek neve olvasóink előtt a folyóiratunkban megjelent számos nagyértékű czikkéből, s főleg az *imáról* írt, páratlanul álló tanulmányából ismeretes, egy nagy művet adott közre „*Relationum Hungarorum cum oriente Gentibusque orientalis originis historia antiquissima*“ czim alatt. A műből most az első kötet jelent meg, de nemsokára követni fogja a második. Az első kötet fejezetei: „I. De Hungaris in regione Altaica degentibus. II. Quomodo Asia in Hungarorum chronicis describatur, brevarium. III. De Hungaris in Jugria, mox in Baskiria habitantibus. IV. De Alania. V. De Hungaris in Alania residuis. VI. De Lebedia. VII. De septem generationibus Hungarorum. VIII. De veterum Hungarorum moribus et institutis ad sacra et ad res militares pertinentibus. IX. De Atelkuzu. X. De electione primi ducis Hungarorum in Atelkuzu.“ A mint ezekből látszik is, szerző a latint választotta szövegnyelvül, hogy a külföld tudósai is olvashassák. Sok évi fáradságos munkának eredménye és egyzersmind roppant tudásnak bizonyossága e könyv, mely a magyarok legrégibb történeteit és viszonyait oly alapos-sággal tárgyalja, hogy a szak-tudósok részéről bizonyára a legelismerőbb méltánylatot fogja kivívni. A munkához két index van csatolva, a mi a használatát fogja megkönnyíteni. A munkát a „Közművelődés Irod. és Műnyomdai Résztársaság“ adta ki Kolozsvárt. Az iskolai és szaktanári könyvtárakból e munka nem hiányozhatik. Ára 5 frt.

Pál apostol élete és levelei czimen dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. tanár nagyobb munkát ad ki. Felhívjuk rá a figyelmet. Dr. Masznyik könyve az eddig megjelent mutatóványokból itélve jeles munka lesz. Ára füzetenként 35 kr; az egész 3 frt.

Órálló czim alatt dr. Bartha Béla sárospataki jogtanár, *Csengey Gusztáv* főmunkatárs közreműködése mellett szabadelvű demokratikus politikai lapot indit. Az előfizetésre felhívásból közöljük a következőket tájékoztatásul:

„Az a roppant nemzetközi hatalom, melyet ultramontanizmusnak nevezünk s mely minden modern szabadságnak és haladásnak ellensége s ellensége a szabadon fejlődő nemzeti államoknak is, hazánkban is mind erősebb harc-zot kezd a lelkiismereti szabadság, a politikai egyenlőség, fölvilágosult közoktatás, állami önállóság s függetlenség, a nemzeti erősödés ellen épügy,

mint a többi vallásfelekezetek, különösen a protestantizmus ellen, melyszülte s nagyra nevelte a demokratikus szabadságot.

E nagy hatalmu, roppant vagyonu ellenséggel szemben, mely az emberi lélek legorősebb szenvedélyére, a vallási fanatizmusra s hazánkban még a jelen alkotmányos viszonyokkal elégedetlen politikai reactióra, sőt mint a legujabb események mutatják, a nemzetiségi széthuzásra is támaszkodik, a megtámadottaknak: a szabadelvű demokratizmusnak s a protestantizmusnak szövetezuiök kell, mert diadalt csakis egyesített erővel arathatnak az egyesült ellenségek ellen.

Az „Órálló“, minden vallási elfogultságtól, vagy szükkeblü felekezetieskedéstől menten, épen e kettő testvéri szövetségét, nyilt, őszinte, becsületes, minden önző érdektől ment védelmezését tűzte ki feladatául“. Az uj lap számát a protestánsok mellett a felvilágosodott katolikusokra és a szabadelvűség minden barátjára.

Az „Órálló“ 1894. január 1-től hetenkint kétszer, legalább egy-egy ivnyi terjedelemben fog megjelenni.

Előfizetési ára egész évre 6 frt, félévre 3 frt, negyedévre 1 frt 50 kr, két hóra 1 frt, egy hóra 50 kr.

Az „Órálló“-ra szóló előfizetési pénzek 1893. december hó 1-ig a szerkesztő s laptulajdonos, dr. Bartha Béla nevére Sárospatakra küldendők.

„Egyházpolitikai s egyházjogi dolgozatok“ czim alatt csakugyan dr. Bartha Béliától egy könyv jelenik meg, melybe a most folyamatban levő egyházpolitikai küzdelemre vonatkozó, vagy azzal összefüggésben levő cikkeit s tanulmányait gyűjtötte össze.

A kötet terjedelme 12—14 nyomtatott iv leend. Előfizetési ára 1 frt 20 kr. Az előfizetési pénz cz évi december hó 1-ig küldendő be. A mű 1894. január közepén jelenik meg. Ajánljuk.

K ü l ö n f é l é k .

Jókai Mór jubileuma. A nemzet koszorus irójának ötven éves irói működésére nemsokára örömmünnepet ül. Benső és őszinte öröm leend az, melyet a szívek átéreznek, valódi rokonszenv és szeretet, a melylyel a ragyogó tollu regényirót a nemzet fiai és leányai ünnepelni fogják. Az ünnep alkalmából százezer forintot akarnak Jókai részére a műveiből rendezendő diszkiadás által összehozni. Méltó az iróhoz és a nemzethez. Így ünnepelte Anglia is az ő Dickensét. — A legélénkebb rokonszenvvel és csodáló tisztelettel csatlakozunk mi is annak ünnepléséhez, ki annyi szép regénye közt, megírta oly nagyszerűen az „*Egy az Isten*“-t is, és a ki amaz eszményiség által, mely műveit átlengi, a hitnek is fölönt apostola.

A háromszéki kör új felügyelő gondnoka. A háromszéki kör új felügyelő gondnokot választott *Sepsi-szent-iványi Szentiványi Miklós*, megyei főjegyző személyében. Érdemes atyja is e tisztet viselte sok éven keresztül. A Szentiványi család ama hasznos szolgálatok mellett, melyeket más téren tett, mindig előljárt egyházi erényekben is. A kör alig választhatott volna odaválőbb férfit, nemcsak azért, mert hagyományos választást tett, hanem mert az ujabban választott felügyelő gondnokot értelmi jeles tulajdonai, s kiváló műveltsége különösen alkalmassá teszi e tiszt betöltésére. Éppen ezért a legmelegebben üdvözöljük a háromszéki kör választását és megválasztottját.

Az erdélyrészi ág. hitvallásuak egyházkerülete a Teutsch halálával megüresedett püspöki székbe sept. 20-án *Müller Frigyes*, nagyszebeni lelkészt választotta meg. Müller Segesvárt született 1828-ban s tanult itthon s a lipcsei és berlini egyetemen. Az erdélyi ágostaiak rendszere szerint előbb tanár volt — Segesvárt s azután lett lelkész. 1875-ben választották nagyszebeni lelkésszé, mely állásából most a közbizalom a püspöki székbe emelte. Az érintkezésnek kevés pontja van az erdélyi ág. hitvallásu egyház és az unitárius között. De hisszük, hogy bárminő érintkezésben az új püspök követni fogja elődjét abban a festvéries magatartásban, melyet az minden alkalommal tanusított.

Enyedi György ismeretlen munkája. Mult hónapban a tordai gym-

nasium könyvtárában egy vaskos Sr. nagyságu gondosan bekötött XVII. sz.-beli kódex került kezembe a következő czimmel:

„Heliodori Aethiopiae historiae libri decem, nunc primum in Latinam linguam conversi interprete *Georgio Eniedino* Transsilvano R(ectore) S(cholae) C(laudiopolitanae) Clarissimo etc. Anno Domini 1592.“

A czimlap után „Epistola Dedicatoria“ áll, mely Kolozsvárt, 1592. május 1-én kelt s Báthory Zsigmond fejedelemhez szól. Azután „Ad Lectorem“, az olvasóhoz intézi szavait Enyedi, elmondva, mennyire csodálkozott ő mindig azon, hogy a magyarok a görög nyelvvel s a görög írók közül épen Heliodorussal mily keveset törődnek. Ez ékesszóló író műve többek közt francziára is le van fordítva; ő latinra fordítja most, hogy honfitársai annál könnyebben megkedveljék. Azután részletesen felsorolja, mely írók mit irtak Heliodorusról s ezután prózában az „Aethiopica historia“ tiz énekét adja, melyeket a görög eredetiből fordított latinra.

Sok tekintetben nevezetes e mű, melyről nem bizonyos, kinyomtatta-e Enyedi, vagy csak kéziratban terjedt el. A XVII. sz.-ban „Új életre hozatott Cariclia“ cz. alatt Gyöngyössi István Heliodorus e művét versekbe foglalta „holmi régi versek rongyaiból.“ Máig sem tudja irodalmunk, ki volt első magyar fordítója. Vajon nem Enyedi lappang az ismeretlen költő homályában, ki Heliodorussal foglalkozva kedvet kapott „Gismunda“ után e másik regényes elbeszélést is magyar versekbe önteni? . . . Mindenesetre érdekes véletlen, hogy Zrinyi Miklós híres könyvtárában e kézirati verses mű egy példánya épen úgy megvolt, mint Enyedi szentháromság-ostromló theologiai művének Báthory Zsigmondtól tüzre ítélt első latin kiadása.

A tordai könyvtár nevezetes kéziratát Némai János és Némai István másolták le 1643—1647. között. 1765-ben Bartók János kis-sárosi pap tulajdona volt 1826. sept. 16-án ajándékozta Gálffy József tordai birtokos, a tordai unitár. egyház és iskola jó emlékü patronusa a gymnasium könyvtárának. Tudtunkkal Enyedinek mindedig ismeretlen maradt művéből az idő csupán csak ez egyetlen egy kézirati példányt kimélte meg.

K—ó.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPÍTENDŐ TEMPLOMRA.

XI. közlemény.

109. Id. László Ferencz Gyepesről 2-sodszor . . .	75 frt — kr.
Az előbbi közlemények összege	2933 „ 20 kr.
Együtt	3008 frt 20 kr.

A Ker. Magvető ez évi 4-dik füzetében megjelent Aranykönyvben, a X-ik közlemény 108. sorszáma alatt tévesen van H.-sz.-mártoni ekklezsia H.-sz.-páli ekklezsia helyett; mert az ott jegyzett adományok a h.-sz.-páli ekklezsia tagjainak adománya; valamint ugyan e közleményben alulról második sorban Benedek Dénes helyett Bencze Dénes olvasandó.

Kolozsvárt, 1893. okt. 24.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

BETHLEN-SZENTMIKLÓSI ADAKOZÁS.

Megnyugtatósul a jelenre, buzdítósul a jövőre!

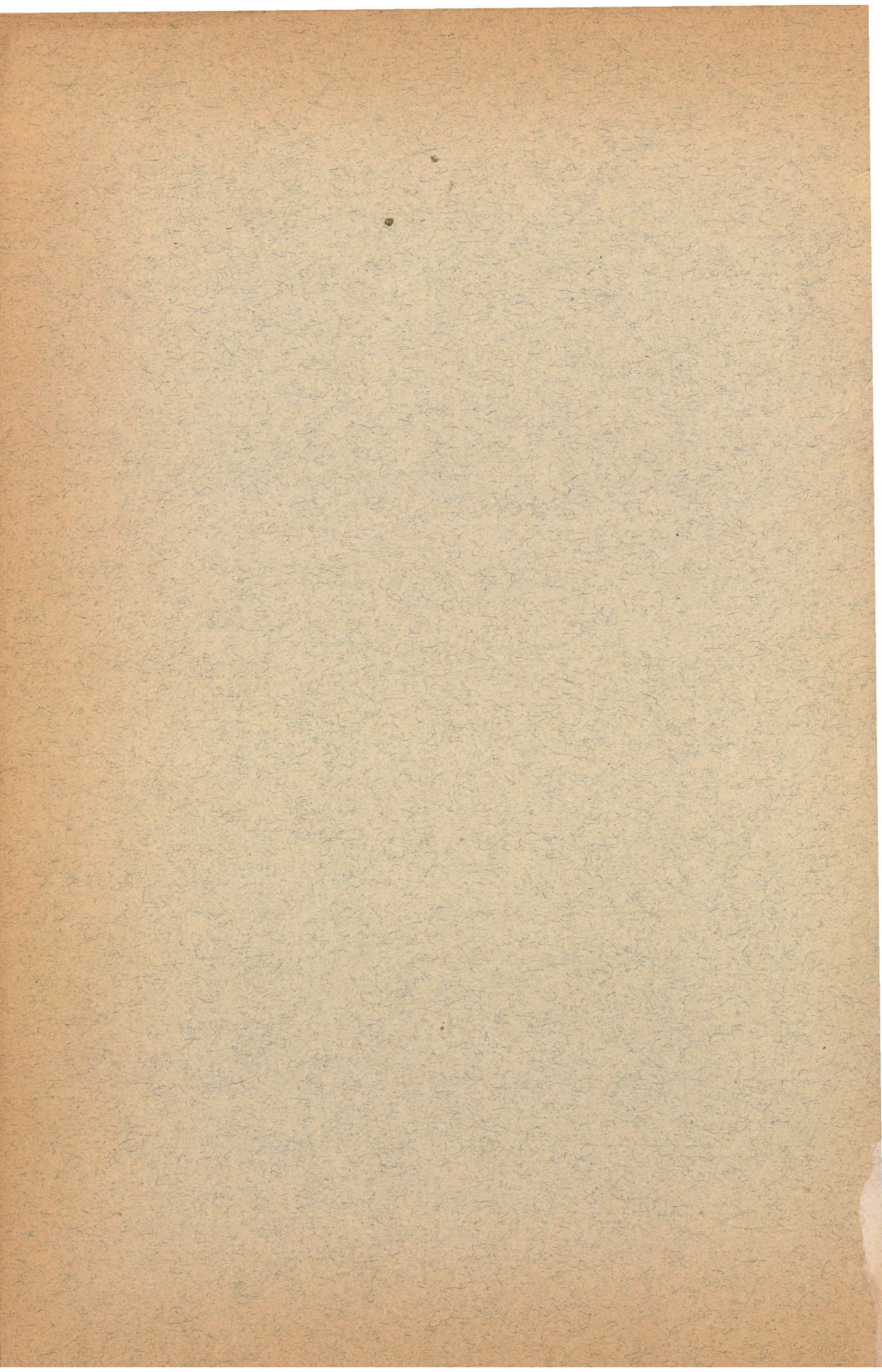
Bethlen-Szt.-Miklóson a leégett papiház újraépítése költségeinek fedezésére eddigelé a következő névszerinti kegyes adakozások történtek:

Dr. Müller Frigyes főtisztelendő ur által a n.-szebeni ev. luth. presbyterum nevében 10 frt. Ekklezsiainkban: Csiszér István 8 frt, Gombocz Márton 10 frt, ifj. Vincze György 3 frt, Vincze Miklós 10 frt, id. Vincze György 10 frt, Gáspár Márton 5 frt, Udvar Miklós 5 frt, Érsek Lőrincz 3 frt, Érsek István (Lidi) 5 frt, Gombocz Márton (kakas) 3 frt, Udvar Károly 5 frt, Érsek József 3 frt, Módi Ferencz 3 frt, Érsek Pál 15 frt, Módi János (mészáros) 16 frt, Gombocz István 2 frt 50 kr., Érsek János 10 frt, id. Molnár András 9 frt, Módi János (Márton) 5 frt, Érsek Mihály 3 frt, Filep István 2 frt 50 kr., Érsek András 3 frt, Vincze István 5 frt, Érsek György 5 frt, Derzsi Mózes 3 frt, Udvar Pál 10 frt, ifj. Módi János (Márton) 3 frt, Érsek Gábor 15 frt, özv. Udvar Istvánné 6 frt 60 kr., id. Udvar János 10 frt, Érsek Ferencz (Ferenczi) 5 frt, Udvar István (Basa) 5 frt, Udvar István (Burda) 3 frt, Venter György 8 frt, Udvar Gábor 8 frt, Érsek István (Samu) 1 frt, Kocsis Ferencz 5 frt, id. Vincze János 5 frt, Udvar József (János) 10 frt, Mátyás János 5 frt, Gombocz József 5 frt, Módi Márton 5 frt, Érsek Miklós (Ferencz) 5 frt, Udvar Imre (Basa) 10 frt, Miklós József 15 frt, Udvar József (Gábor) 9 frt, Fenyédi János 1 frt 50 kr., Érsek Miklós (Varga) 15 frt, Érsek Ferencz id. 9 frt, Miklós Mihályné 1 frt 50 kr., Udvar János ifj. 3 frt, Csenteri Mihályné 1 frt 50 kr., Gombocz Miklósné 5 frt, Udvar Márton 10 frt, Udvar István 2 frt, ifj. Vincze János 3 frt, Udvar József (Laczko) 3 frt, Érsek Ferencz (Samu) 1 frt 20 kr. és Máté Lajos 10 frt. Összesen = 392 frt 30 kr.

Az egyedül imádandó Isten áldása nyugodjék meg most és örökké a kegyes adakozó egyeseken és családokon!

Bethlen-Szt.-Miklóson, 1893. október 1-én.

MÁTÉ LAJOS,
helybeli unitár. pap.

A

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden kéthónapban egyszer, legkevesebb 4 ivtartalommal

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theismus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolat-áramlatai közt fenntartani, s e mellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösön az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

S e végre közöl hit-bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket s másnemű dolgozatokat, és egyházi beszédeket; s azon kívül az oktatás és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A Keresztény Magvetőt oly dolgozófársak támogatják, kik között hazánk nem egy elsőrangú írójával találkozhatik az olvasó. Külföldről is két jeles állandó munkatársa van.

Pártoló díj: 4 frt; előfizetési ára egész évre: 2 frt. Pártoló és előfizetési díj és minden közlemény a szerkesztőkhez intézendő Kolozsvárra.

PÉTERFI DENES és KOVÁCS JÁNOS
kiadó-szerkesztők.

A „KERESZTÉNY MAGVETŐ“ köteteiből a XVIII–XXVII. kapható. Egy kötet ára 2 frt.

CHANNING ÖSZSZES MŰVEI

hat kötetben.

I. kötet: TÁRSADALMI TÁRGYUAK. II. köt. VALLÁSOS TÁRGYU BESZÉDEK. III. köt. ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK. (Bonaparte Fenelon. Milton.) IV. köt. VALLÁSOS TÁRGYUAK. V. TÁRSADALMI ÉS VALLÁSOS TÁRGYUAK. VI. köt. A TÖKÉLETES ÉLET.

Egy kötet ára 1 frt 20 kr. a „K. Magvető“ előfizetőinek postán küldve 70 kr. Kapható szerkesztőségünknel.

A Kriza-Album kapható Kovács Jánosnál, az album szerkesztőjénél, ki azt 1 frt 15 krért ajánlva megküldi

A szerkesztőség.